

מרחב הפעולה של הציונים ברוסיה הסובייטית בשנות העשרים

זיוה גלילי

בסיפר הציוני-הישראלי לוטות קורותיה של הציונות הסובייטית בשנות העשרים בערפל של חוסר ידע והשערות בנוגע ליחסה של הממשלה הבולשביקית ללאומיות היהודית. רוסיה של הצארים, הקדם-סובייטית, מצטיירת כמולדת הציונות העממית, המעשית, ואילו ברית-המועצות בתקופת סטלין, משנות השלושים והלאה, ידועה כמולדתה של יהדות הדממה, זו שנקטעה מגופו של העם על-ידי 'מסך הברזל' שנים רבות לפני שקיומו של זה פרץ לתודעת העולם.¹ שנות העשרים מופיעות בכתובים בעיקר כזמן של מעבר, שבו התקיימו רק שרידיה של תנועה ציונית רחבת-ידיים שהגיעה לשיאה בשנת 1917. בין הכותבים רווחת ההנחה שהדיקטטורה הבולשביקית-קומוניסטית רדפה את שרידי הציונות כבר משנותיה הראשונות, בהיותה מודרכת כל כולה בידי סוציאליזם אינטרנציונליסטי שעצם מהותו נגדה את הציונות כתנועה לאומית.² בדמיון הלאומי עומדת תקופה זו בצלן של שנות הרדיפות והבידוד של שלטון סטלין.

המאמר הנוכחי מוקדש לבחינתם של דימויים והנחות אלה. אין בכוונתי להטיל ספק בכך שהציונות ברוסיה הסובייטית פעלה בתנאים פוליטיים וחוקתיים יוצאי דופן. ממשלת הסובייטים (כלומר מועצות הפועלים, האיכרים והחיילים) עלתה לשלטון באוקטובר 1917 כדיקטטורה של הפרולטריון, התחשלה בשנות מאבקה באויבים מבית ומחוץ, וגם לאחר נצחונה במלחמת אזרחים עקובה מדם והשתלטותה על מרבית שטחי האימפריה הרוסית נשענה על הדיקטטורה השלטונית והרעיונית של המפלגה הבולשביקית (ובשמה החדש, הקומוניסטית). סיפורה של ציונות רוסיה, אוקראינה, וביילורוסיה בשנים שבין מלחמות

* מאמר זה הוא הרחבה של חלק ממאמר מקיף שיפורסם בכרכים הציונות לאזוריה: היבטים גאוגרפיים, בעריכת אלון גל, בהוצאת מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל ומכון בן-גוריון לחקר ישראל, הציונות ומורשת בן-גוריון.

1. את הביטוי 'מסך הברזל' טבע צ'רצ'יל בתחילתה של המלחמה הקרה, בנאום ב-5 במרס 1946.
2. ראו, למשל: יצחק מאור, התנועה הציונית ברוסיה מראשיתה ועד ימינו, ירושלים תשל"ד, עמ' 495. מאור מתייחס ל'התנגדותו המוחלטת של הבולשביזם אל הלאומיות היהודית' כעובדה שאין עליה עוררין, ומסביר אותה באנטישמיות פוליטית של הבולשביקים. ובמקום אחר (עמ' 505): 'האיבה אל הציונות ואל הלאומיות היהודית בכלל היתה חלק אורגאני של האידיאולוגיה הבולשביסטית'.

העולם הוא אכן סיפורה של תנועה לאומית-ציבורית הנאבקת על זכות קיומה ועל אפשרויות פעולתה בתנאים של דיקטטורה פוליטית ושל מונופול קומוניסטי על התארגנויות והתבטאויות ציבוריות.

ואולם טענתי היא, שבתוך מסגרת זו התקיים באמצע שנות העשרים מרחב לא מבוטל לפעולה הציונית ולהפצת דברה. מרחב פעולה זה לא נוצר בצו שלטוני מרכזי, אלא נבנה מצירוף של היתרים מפורשים, עצימת עין של הרשויות ויחס סלחני גם כאשר הוכרזה הפעולה הציונית כאסורה. לא כל הזרמים הרעיוניים שבציונות מצאו אפשרות להשתתף במרחב פעולה זה והתנאים הפוליטיים נתנו עדיפות לצורות התארגנות מסוימות על פני אחרות. אך אין בסייגים אלה כדי להעלים את עובדת קיומן של כעשר מפלגות ותנועות ציוניות, או את יכולתן לגייס אלפי חברים, בעיקר בקרב הנוער היהודי. עדות למצב דברים זה מצויה בקביעתו של המשנה לראש שירותי הביטחון באוקראינה, בסתיו 1925, כי 'אין באוקראינה יישוב יהודי, גדול או קטן, שאין בו תא ציוני או קבוצה שמבחינת האקטיביזם שלהם בכל תחומי החיים עולים בהשפעתם ובכושר ההיגוי שלהם על התאים הקומוניסטיים המקומיים ועל הארגונים החברתיים הסובייטיים'.³ יתרה מזו, במרחב הקיום הציוני הופיעה אמירה ציונית תקיפה, אקספנסיבית ובטוחה בערך עצמה, שטענה ליכולתם של הציונים לפתור את הבעיה היהודית ברוסיה הן באמצעות הגירה המונית לארץ-ישראל והן על-ידי הפיכת היהודים לעובדים יצרניים בחקלאות ובמלאכה. דווקא אמירה זו היא שסייעה לקיום הציוני, על אחת כמה וכמה כאשר נוספו לה הבטחות להקמת חברה סוציאליסטית בארץ-ישראל.

השאלות שתישאלנה במאמר זה נוגעות לנסיבות יצירתו של מרחב קיום זה, רוצה לומר – אופיה ודרכי פעולתה של הדיקטטורה הבולשביקית, התנאים המיוחדים לשנות העשרים טרם ביסס סטלין את כוחו הייחודי במפלגה ובממשל, יחסם של אישים ומוקדי כוח שונים בהנהגה הסובייטית כלפי 'השאלה היהודית' בכלל והציונות בפרט; וכמובן, מעמדה ותפקידה של 'המחלקה היהודית' במפלגה הקומוניסטית הרוסית, או בכינויה דאז, הייבסקציה. בינה לבין הציונים ניטש לא רק ויכוח רעיוני בין העיקרון הלאומי-הטריטוריאלי לבין העיקרון הסוציאליסטי-אינטרנציונליסטי, אלא מאבק פוליטי על השפעה וכוח. האמירה הציונית ערערה על זכותם של הקומוניסטים היהודים לעמדה מונופוליסטית ברחוב היהודי, ופעלה בהצלחה ניכרת כמשקל-נגד להשפעת הייבסקציה בקרב ההנהגה הסובייטית בכל הנוגע לציבוריות היהודית. חוסר יכולתה של הייבסקציה להתמודד עם משבר הכלכלה היהודית וליצור מסגרות לביטוי לאומי – מובן ככל שיהיה – היה בין הגורמים שתורמו למשיכתם של צעירים יהודים רבים אל הציונות, למרות כוח הפיתוי של האינטרנציונליזם ושל בשורת ההתבוללות.

3. תזכיר ששלח אדוארד קארלסון למוזכיר המפלגה הקומוניסטית האוקראינית, לזר כגנוביץ, תורגם ופורסם בידי מתתיהו מינץ, 'המערך הציוני הבלתי ליגאלי באוקראינה בשנים 1924-1925', שורשים, י (1997), עמ' 84-98.

הציונות ברוסיה הסובייטית לא היתה עד היום מושא למחקר היסטורי מקיף.⁴ לעומת זאת הפיקו יוצאי התנועות הציוניות שפע של תיעוד עצמי: זכרונות, כתיבה היסטורית וכרכים אנתולוגיים. הדחף לתיעוד עצמי היה נטוע בתחושה עמוקה של המשמעות ההיסטורית של מפעלם ומטרתם – האמונה והציפייה כי לא ירחק היום שבו תושג המטרה של הקמת חברה יהודית אוטונומית בארץ-ישראל, ותחושת המשמעות הכלל-אנושית של המאבק לסוציאליזם שאליו חברו מקצתם של הציונים. אך בתיעוד העצמי היה גם חישוב פוליטי. במסגרת הפוליטית של הסתדרות העובדים ומפלגות השמאל, שבה תפסו יוצאי הציונות הסובייטית מקום לא מבוטל, התחרו התנועות השונות על הבכורה בתרומתן לפעולה הציונית בברית-המועצות ולארגון הכשרתם ועלייתם של חלוצים. קובצי הזכרונות והתעודות שהפיקו נועדו לקבע את מקומה של כל תנועה במערכת הזיכרון הציוני. לכל אלה נוספה משמעות היסטורית רטרופקטיבית, שנבעה מהקשיים הייחודיים של פעולה ציונית בתנאי המשטר הסובייטי. ההגבלות הגוברות על פעולה זו במחצית השנייה של שנות העשרים, המיתולוגיה של חיי מחתרת והמחיר שנתבע במאסרים ובגלות, ועם זאת העובדה שגם אפשרויות מוגבלות אלה עברו מן העולם בתוך עשור – כל אלה העצימו הן את תחושת הגאווה של הכותבים והן את רגשות האשם כלפי הפעילים שלא הצליחו לצאת מרוסיה, אלה שהשתתפו בהבאת הקורבן אך לא הגיעו להתחלק בהישג. התיעוד העצמי יצר מרחב להבעת רגשות אלה, ועם זאת הוא אוצר בחובו עדות לדרכי ההסתכלות והחשיבה, התבניות התרבותיות, והמצבים הקיומיים והנפשיים אשר הניעו את הכותבים בשנות פעילותם. סיפורה של הציונות הרוסית-הסובייטית במאמר זה נבנה מתוך התייחסות לסיפור העצמי הרב-קולי – הן כמקור להבנת התקופה והן כנרטיב שעוצב במסגרת הלאומית, התרבותית והפוליטית של העשורים הבאים.

הרקע לפריחת הציונות

התהודה הנרחבת שהציונות זכתה לה בעשור הראשון לקיומו של המשטר הסובייטי, באמצע שנות העשרים בעיקר, עשויה להיראות מוזרה, על אחת כמה וכמה משום שהתופעה של 'ציונות סובייטית' התאפיינה רובה ככולה בגילם הצעיר של חבריה. מעטים מהם החלו את פעילותם בשנים הקדם-סובייטיות או אף בשנת המהפכה הגדולה (1917), כאשר הציונות הרוסית הגיעה לשיאה עם שלוש מאות אלף שוקלים. אמנם משהו מהפעילות הענפה של אותה שנה שרד בשנים הקשות שבאו לאחר תפיסת השלטון בידי הבולשביקים באוקטובר

4. יצחק מאור ייחד לנושא שני פרקים בספרו התנועה הציונית ברוסיה מראשיתה ועד ימינו. בנימין פינקוס, יהודי רוסיה וברית-המועצות: תולדות מיעוט לאומי, ירושלים 1986, מספק רקע כללי לנושא. ראו גם: יעקב בר-חיים, 'תנועות מחתרת ציוניות בברית-המועצות – החלוץ, צ.ס., צעירי ציון', עבודת גמר לתואר שני, האוניברסיטה העברית, ירושלים 1972, המוקדשת לתופעה של ציונות במחתרת ומבוססת בין היתר על ראיונות רבים.

1917, שנים של מלחמת אזרחים אכזרית, פלישתם של כוחות צבא יריבים אל תוך אזורי היישוב היהודי הצפוף וסופת הפוגרומים שבאה בעקבותיהם. במקומות יישוב רבים המשיכו להתקיים חוגים ציוניים, ובשנות העשרים המוקדמות עדיין היה אפשר למצוא את עקבותיה של הפעילות המו"לית הנרחבת של 1917 כמעט בכל עיר ועיירה, בדמותם של פרסומים שונים ביידיש, רוסית ועברית. ואולם המשכיות ארגונית של ממש התקיימה במנהיגות העליונה בעיקר, וגם זאת לא בכל הארגונים. מרביתם של המצטרפים לשורות המפלגות, תנועות הנוער וארגון 'החלוץ' באו מהנוער היהודי – אלה שעדיין עמדו בנערותם או אף בילדותם בשנת 1917 והתבגרו בתנאי המשטר הסובייטי. זאת ועוד, פריחתה של הציונות הסובייטית התרחשה בשנות הזוהר של הנא"פ – השנים שלאחר מלחמת האזרחים שהיו תקופת התייצבותו של המשטר הסובייטי, שנים של רגיעה יחסית, של שיפור תנאי החיים בעיר ובכפר, של פריחה תרבותית ושל יצירת תרבות נוער סובייטית. אם כן, מה דחף צעירים יהודים כה רבים לפעילות ציונית? ולא פחות חשוב – מה אפשר פעילות כזאת בתנאי הדיקטטורה הפוליטית והרעיונית של רוסיה הסובייטית?

השנים הנדונות כאן ידועות, כאמור, כתקופת הנא"פ – המדיניות הכלכלית החדשה (1921-1928) – מדיניות שהתפתחה בהדרגה, תוך כדי שינויי קו וסתירות רבות, ונועדה לעודד פעילות כלכלית, בייחוד בחקלאות, בדרך של ייצור מוצרי צריכה ושל סחר בין המגזר החקלאי לעירוני. מדיניות חדשה זו באה במקומם של ההלאמה הגורפת, ההחרמות, והנהלים הצבאיים של 'הקומוניזם המלחמתי', אשר חיסלו בין היתר את תפקידו הכלכלי של הסוחר היהודי ובמידה רבה אף זה של בעל המלאכה, ואשר בעטיים, כמו גם בשל תנאי הלחימה, מצאו את עצמם כ-70 עד 80 אחוזים מהאוכלוסייה היהודית בלא מקור מחיה.⁵ היא צמצמה את התערבות הממשל בכלכלה ופתחה אפשרויות למסחר ולייצור פרטי בקנה-מידה קטן. הנא"פ הביא לצמיחה מהירה, להרפיית הפיקוח החברתי, ולשיפור ניכר בתנאי החיים בקרב רוב תושבי רוסיה הסובייטית ובהם רבים מיהודי תחום המושב המסורתי. אלה נדדו באלפיהם מעיירות מושבם אל הערים הגדולות של תחום המושב באוקראינה וביילורוסיה, ומאזורים אלה אל הערים הגדולות של רוסיה המרכזית. בערי הבירה ובערים גדולות אחרות ברוסיה המרכזית נוצרו ריכוזים ניכרים של אוכלוסייה יהודית קבועה למדי ורבים מתושבים אלה נקלטו בפקידות הסובייטית הגדלה. נוסף על כך, בשנים שעל גבול מלחמת האזרחים והנא"פ מצאו בני נוער יהודים רבים את דרכם אל מוסדות ההשכלה הגבוהה.

ואולם על אף ההזדמנויות שפתחו מהפכה והמדיניות החדשה לפני מגורים מסוימים בקרב האוכלוסייה היהודית, נשארו רבים לכודים במצבם הכלכלי הרעוע, שבלט בניגודו למגמות הצמיחה באוכלוסייה הסובבת. למשל, בתגובה על ססמאות ההתייעלות של הנא"פ חל צמצום במנגנונים הסובייטיים שצמחו בשנות 'הקומוניזם המלחמתי', והיהודים שנפלטו ממערכת זו חזרו, כמו רוב רובם של יהודי אוקראינה וביילורוסיה, אל הפרנסות המסורתיות

5. יעקב לשצ'ינסקי, היהודים ברוסיה הסובייטית ממהפכת אוקטובר עד מלחמת העולם השנייה, תל-אביב 1943, עמ' 69.

של מלאכה ומסחר זעירים. עיסוקים אלה נהנו לזמן־מה מהעידוד שהעניקה מדיניות הנא"פ לייצור מוצרי צריכה ולמסחר בהם. אך בעקבות 'משבר המספריים' בשנת 1923, כאשר הוברר כי הייצור החקלאי מפגר אחר מוצרי הצריכה התעשייתיים, הועדפו מוצרים חקלאיים והועלו המסים על המסחר ועל המלאכה. שוב עורער מצבם של הסוחרים ובעלי־המלאכה הזעירים שרווחו בקרב האוכלוסייה היהודית. גם אלה שהצליחו לפרוץ מאזורי היישוב היהודי הצפוף נפגעו: מאות יהודים נאסרו בדצמבר 1923 בעוון ספסרות וגורשו ממוסקבה.⁶ באמצע שנות העשרים, שנות השקט והרווחה היחסית בשיאו של הנא"פ, נותרו כמיליון יהודים בלא מקור פרנסה קבוע.⁷

היהודים נפגעו במיוחד גם מהיבטים מסוימים של המדיניות החברתית. רבים מהם הפכו ל'נטולי זכות הצבעה' (лишенные) אם משום שניצלו את עמלם של אחרים (למשל שוליות מלאכה) ואם משום עיסוקם ככלי קודש, ובמקרים רבים שימש הדבר אמצעי להמעיט את מספר היהודים המצביעים לסובייטים המקומיים. אלה שנשללה מהם זכות הבחירה הוצאו מתחום העשייה הציבורית והפוליטית, שהתרחבה ברוסיה של שנות הנא"פ. השלילה ערערה גם את מעמדם הכלכלי והחברתי שכן היא גררה עמה שלילת זכויות אחרות, כגון הזכות להשכלה תיכונית או גבוהה, הזכות לשירותי רפואה, לחברות בברית הנוער הקומוניסטי (הקומוסומל, שהיה מסונף למפלגה הקומוניסטית), ואולי החשובה מכול – הזכות לרישום בלשכות העבודה של האיגודים המקצועיים.

בשנת 1925 חל אמנם שיפור מסוים במצבם הכלכלי של היהודים באזורי היישוב המסורתיים. כדי לספק מוצרי צריכה למגזר החקלאי המתרחב, וכאמצעי נגד האבטלה הגוברת בערים הכריזה הממשלה על צעדים לעידוד המלאכה הזעירה: הוקל נטל המס על בעלי־המלאכה והוסרה גזרת ה'שלילה' ממי שהעסיקו עד שני שוליות; עידוד מיוחד ניתן לייצור הקואופרטיבי. ברחוב היהודי החל באמצע שנות העשרים מסע נמרץ של השלטונות לשיפור מצבם הכלכלי של יהודי העיירות בדרך של 'פרודוקטיביזציה', כלומר עידוד המלאכה, תיעוש, ו'אגרריזציה' – התיישבות חקלאית שבשיאה יושבו כרבע מיליון יהודים בדרום אוקראינה, בקרים, וברוסיה הלבנה.⁸ אך על אף כל אלה, פרסומים רשמיים ומאמרים בעיתונות הסובייטית בשנות העשרים המאוחרות מעידים על מצבו הקשה במיוחד של הנוער היהודי באזורי היישוב היהודי הצפוף. ממינסק דווח בשנת 1928 כי 75 אחוזים מן הנוער מחוסרים עבודה קבועה וסובלים מעוני קשה. בכלל ערי ביילורוסיה נותרו בשנת 1929 כמחצית היהודים בני 14 עד 23 מחוץ למערכת התעסוקה וההשכלה, וכשליש מהנוער היה 'נטול זכות הצבעה'. בעיירות הקטנות של אוקראינה דווח על אבטלה קשה בין בני הנוער.⁹

6. בהודעה ששלחה סוכנות הטלגרף היהודית ממוסקבה נמסר על מאסרם של 916 איש ב־22-23 בדצמבר, רובם יהודים, בעוון ספסרות, מסחר בסחורות אסורות, ומגורים במוסקבה ללא מקום עבודה, ועל הגלייתם המיידית של 532 מהם: Public Record Office, FO 371/10491, p.125.

7. לשצ'ינסקי, היהודים ברוסיה הסובייטית ממהפכת אוקטובר עד מלחמת העולם השנייה, עמ' 88. נתון זה מסתמך על ניתוח של תוצאות מפקד האוכלוסין הארצי משנת 1926.

8. שם, עמ' 164 (הנתון הוא לשנת 1933-1934).

9. שם, עמ' 100-103.

על הקיום היהודי בתקופת הנא"פ השפיעה גם מדיניות הלאומים הסובייטית שעוצבה בשנות העשרים המוקדמות. את העיקרון האינטרנציונליסטי-האסימילטורי, אשר שלט בשנות מלחמת האזרחים ונתן קדימה למלחמת המעמדות על פני הלאומיות, החליפה בהדרגה ההכרה בחשיבותה של הלאומיות כמנוף לגיוס תמיכה למפלגה וכמקור סכנה שיש לנטרלו. מחד גיסא הביאה דווקא מדיניות זו להקמתה של ברית אוניטרית של הרפובליקות הסובייטיות (ברית-המועצות) ובכך הושם קץ למעמדם העצמאי לכאורה של אוקראינה, ביילורוסיה ועבר-הקווקז, שעד שנת 1923 הסתמכה חברותם בברית על הסכמים מיוחדים. מאידך גיסא, בד בבד עם מיסודה של מערכת שלטונית ריכוזית הודגשה האוטונומיה הלאומית-התרבותית והונהגה באזורי הריכוזים הלאומיים, כמו אוקראינה וביילורוסיה, מדיניות ה'קורניזציה' (שורשיות לאומית) שלפיה הוכנסו השפות הלאומיות אל מוסדות הממשלה, החינוך והתרבות ברפובליקות הסוציאליסטיות, וקודמו האליטות הלאומיות (באמצעות הצטרפותן אל המפלגות הקומוניסטיות הלאומיות ותוך כדי הרחבתן וחיזוקן של אלה).¹⁰ מדיניות זו גרמה לפליטתם של יהודים רבים ממוסדות ההשכלה והפקידות באוקראינה וביילורוסיה, וככלל הבלטיה את הבעייתיות שבמעמד היהודים כמיעוט חסר בסיס טריטוריאלי.¹¹

התפשטותו של השיח הלאומי לאחר שנת 1923 הבלטיה גם את הניגוד בין עידוד האוטונומיה התרבותית של הלאומים הטריטוריאליים לבין ההתקפה שהחלה כבר בקיץ 1919 על מוסדות הקהילה היהודית, הדת, והתרבות והחינוך העבריים. יש להדגיש שביסודה היתה התקפה זו חלק ממאבק כלל-סובייטי בכל הדתות וחלק ממאמץ מזורז להחלפת השלטון המקומי שנבחר ב־1917 במועצות הפועלים, האיכרים והחיילים (הסובייטים) שהיוו את אושיותיו של המשטר החדש. ואולם במגזר היהודי היו למאבק זה מלכתחילה פנים נוספים. את ההתקפה הובילו 'המחלקה היהודית' שלייד הוועד המרכז של המפלגה הבולשביקית (ייבסקציה) והקומיסריון לעניינים לאומיים יהודיים (ייבקום).¹² כך, למשל, אף שהממשלה הבולשביקית היא שהכריזה בקיץ 1919 על פיזורן המידי של הקהילות כמועצות נבחרות לארגון האוכלוסייה היהודית במסגרות קהילתיות-לאומיות, הונח העניין על סדר יומה של

10. Terry Martin, *The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923-1939*, Ithaca, NY 2001; Альберт П. Ненароков, *К единству равных: Культурные факторы объединительного движения советских народов, 1917-1924*, Москва 1991

11. למידע סטטיסטי ראו: מרדכי אלטשולר, היבסקציה בברית-המועצות (1918-1930), תל-אביב 1981, עמ' 168; דוח על מצב יהודי ברית-המועצות שכתב מרדכי נמיר ב־1924; יהודה ארו (עורך), ספר צ"ס: לקורות המפלגה הציונית סוציאליסטית וברית נוער צ"ס בברית-המועצות, תל-אביב 1963, עמ' 463-468. יש לציין כי ברוסיה הלבנה היתה היידיש אחת השפות הרשמיות.

12. הייבקום נוסד בינואר 1918 אך איבד את מעמדו העצמאי כבר ב־1920, עת הפך למחלקה במסגרת הקומיסריון לעניינים לאומיים. המוסד הידוע לנו כ'ייבסקציה' היה למעשה הלשכה המרכזית של המחלקות היהודיות (ייבסקציות) המסונפות לדרגים השונים של מוסדות המפלגה הקומוניסטית. הלשכה עצמה היתה מסונפת לוועד המרכז של המפלגה; היא נוסדה בסתיו 1918 ופורקה בשנת 1930.

הממשלה על-ידי הייבוקם.¹³ ועוד, הקומיסריון העממי להשכלה נדרש לעניין הלשון העברית והכריז עליה ביולי 1919 כלשון זרה ואסורה, וזה במידה ניכרת בשל התערבותם של הקומוניסטים היהודים, ששלטו ב'שולחן היהודי' שבקומיסריון, אצל סגן הקומיסר, ההיסטוריון מיכאיל פוקרובסקי.¹⁴ לייבסקציה היה תפקיד בולט גם במערכה נגד מוסדות הדת היהודיים – בתעמולה, בהפרעות לתפילה בימי חג, בשימוש בחוק נגד חינוך דתי ובדיווח על אלה שראויים ל'שלילת זכויות' בשל עיסוקם בדת – אם כי למאבק עצמו היו מקבילות בהתקפת השלטונות הסובייטיים על הכנסייה הפרבוסלבית ועל האסלאם באסיה התיכונה.¹⁵ בהערכת תפקידה של הייבסקציה יש לזכור כי ייסודה בתחילת שנת 1918 נועד בראש ובראשונה להבטיח את השפעת המפלגה הבולשביקית ברחוב היהודי, וכי לתפקיד זה נוספה כבר מימיה הראשונים של הייבסקציה שאיפת מנהיגיה לבסס את חזקתם על המדיניות הסובייטית בעניין היהודי. האינטרס הבולשביקי והייבסקי חברו במערכה לחיסול מוסדות הקהילה ובמאבק האנטי-דתי. אינטרס כפול זה עמד גם בבסיסו של הלחץ הכבד שהופעל על המפלגות היהודיות הסוציאליסטיות והביא להיטמעותן במפלגה הקומוניסטית ובמחלקות היהודיות שבמסגרתה. כך, למשל, הסבירה הלשכה המרכזית של הייבסקציות באוגוסט 1919 לוועד המרכזי של המפלגה הקומוניסטית כי השלמת תהליך התקרבותם של המוני היהודים לקומוניזם דורשת הן את ספיגתן של כל המפלגות היהודיות הסוציאליסטיות (בעיקר ה'בונד') אל תוך הייבסקציה, והן 'שכל השאלות הנוגעות בלעדית לחיי היהודים ולמפלגותיהם הפוליטיות לא תוחלטנה בלי השתתפות הלשכה המרכזית'.¹⁶ ואכן תהליך ההיטמעות החל כבר בראשית 1919 עם התארגנותם של חלקים מהבונד באוקראינה ב'בונד הקומוניסטי' ואיחודם של אלה כעבור זמן קצר עם הפלג הקומוניסטי של המפלגה הסוציאליסטית המאוחדת של פועלים יהודים ('המאוחדים') בארגון הידוע בשם קומפרבונד.¹⁷ הקומפרבונד נבלע כעבור

13. מועצות רבות המשיכו להתקיים גם בשנות העשרים, אך הגדרת תפקידן היתה כהתאגדויות של מאמינים ותו לא. ראו: Zvi Y. Gitelman, *Jewish Nationality and Soviet Politics: The Jewish Sections of the CPSU, 1917-1930*, Princeton, NJ 1972, pp. 271-272, 314

14. הקומיסריון הכריז על סגירתם של בתי-הספר העבריים ואסר על חברת 'תרבות' לפעול. ראו: אריה רפאלי (צנציפר), במאבק לגאולה: ספר הציונות הרוסית ממהפכת 1917 עד ימינו, תל-אביב תשט"ז, עמ' 70-78, 111-119, 178-179; נפתולי דור, א: קורות תנועת העבודה הציונית צעירי-ציון-התאחדות ברוסיה הסובייטית (בעריכת ב' ווסט), תל-אביב תש"ה, עמ' 303-304. באוספי הייבסקציה, באוספי הוועד המרכזי של המפלגה הקומוניסטית ובאוספי שירותי הביטחון שמורים מסמכים רבים המתעדים את התקפות הייבסקציה על השפה העברית, על התרבות העברית ועל תאטרון 'הבימה', ואת הדמיון בין עמדתה לעמדת 'האגפים היהודיים' בקומיסריונים להשכלה וללאומים: РСФСР, ф.17, оп.112; הממשלה הרוסית להיסטוריה חברתית ופוליטית במוסקבה; לשעבר הארכיון המרכזי של המפלגה הקומוניסטית.

15. Gitelman, *Jewish Nationality and Soviet Politics*, pp. 291-315

16. РСФСР, ф.445, оп.1, д.22, л.л.45-48

17. 'המאוחדים' נוסדו במאי 1917 מאיחודן של מפלגת ה'סיימיסטים' והציונים-הסוציאליסטים.

זמן לא רב אל תוך המפלגה הקומוניסטית, ובאביב 1921 הצטרפו למפלגה רובם של חברי הבונד הנותרים.¹⁸

במאבקה להשפעה בלעדית על עיצובה של 'המדיניות היהודית' ברוסיה הסובייטית זכתה הייבסקציה רק להצלחה זמנית. החלטה של הוועד המרכזי של המפלגה הקומוניסטית הכל-רוסית (30 בדצמבר 1920) קבעה כי 'כל העניינים הקשורים למפלגות וארגונים ציבוריים יהודיים חייבים להיות מועברים אל הייבסקציה לשם קבלת החלטתה, הן במרכז והן בסניפים', אך כבר בקונגרס העשירי של המפלגה במרס 1921 נחלש כוחה של החלטה זו, שכן בהחלטות שאושרו בקונגרס בעניין הסקציות הלאומיות לא הוזכר מעמדה המיוחד של הייבסקציה, אשר נתפסה מעתה ביתר שאת כזרוע של המפלגה ולא כסקציה המייצגת פלח של אוכלוסייה.¹⁹ לחוסר היציבות במעמדה של הייבסקציה נודעה משמעות רבה במהלך המאבק בינה לבין הציונות, מאבק שיידון להלן.

נוכחותה של הייבסקציה בחיים היהודיים התרחבה לקראת אמצע שנות העשרים, כאשר זו יצאה בסממה 'עם הפנים אל העיירה' והחלה לעסוק בנושאים חברתיים-כלכליים ובהם עידוד בעלי-המלאכה היהודים, סיוע לקואופרטיבים וקידום יישובם החקלאי של היהודים. בין פעילי הייבסקציה היו גם שתמכו ביצירתם של אזורי התיישבות 'קומפקטיים', שהיו אמורים לאפשר אוטונומיה לאומית-תרבותית על בסיס טריטוריאלי, בהתאם לנוסחה הכלל-סובייטית.²⁰ באוגוסט 1924 השתתפה הייבסקציה בהקמתו של גוף ממשלתי לארגון ההתיישבות היהודית - 'הוועד לסידור חקלאי של יהודים עמלים', ובשמו המקוצר 'קוזמזט' (Комзет). בעקבותיו הוקם ארגון ציבורי, 'אוזט' (Озет), שמטרתו לגייס תמיכה למפעל ההתיישבות היהודית ולעבודת הייבסקציה. השתתפו בפעילות זו חוגי אינטליגנציה יהודית שהתרחקו עד אז מפעולה יהודית פרטיקולריסטית. היסטוריונים עדיין חלוקים בהערכת תרומתה של הייבסקציה להתיישבות היהודית, אך אין עוררין על חשיבות אפשרויות הפעולה שנתתו לפני הארגונים היהודיים אורט, יק"א, ובעיקר ג'וינט, אשר סיפקו אמצעים כספיים, ידע מקצועי ומיכון למפעל ההתיישבות.²¹

18. קבוצות מחתרטיות המשיכו לפעול בקרב המחותרת הסוציאל-דמוקרטית עד חיסולה באמצע שנות העשרים.

19. הציטוט מאלטשולר, היבסקציה בברית-המועצות, 1918-1930, עמ' 97-98; ל' צ'נצ'יפר (רפאלי), עשר שנות רדיפות: מגלת הגזרות על התנועה הציונית ברוסיה הסובייטית, תל-אביב תר"ץ, עמ' 42. להחלטת הוועד המרכזי קדם דיון בלשכה הארגונית (אורגבירור) ב-18 בנובמבר 1920: ПРАСНИ, ф.17, он.112, д.97.

20. ראו מאמריו של מתתיהו מינץ בנושא זה: 'ניירות עבודה לצורך ההתדיינות האידאולוגית בקרב צמרת הייבסקציה בעניין ביסוס שאלת הממלכתיות היהודית הסובייטית', עיונים בתקומת ישראל, 10 (2000), עמ' 165-179; 'Problems of Agricultural Resettlement and Territorialization of the Jews; 179-165 in Soviet Russia during the 1920s', *Shvut*, 1-2 (17-18) (1995), pp. 124-145.

21. תוספת חשובה ועדכנית לדיון זה מצויה בעבודותיו של יונתן דקל-חן. ראו: Jonathan Dekel-Chen, 'Shopkeepers and Peddlers into Soviet Farmers: Jewish Agricultural Colonization in Crimea and Southern Ukraine, 1924-1941', Ph.D. dissertation, Brandeis University, Ann Arbor, MI 2001.

בשנות העשרים המוקדמות תרמה המדיניות החסלנית של הייבסקציה לא לחיזוק אלא לערעור אמונם של יהודים רבים בפתרון הקומוניסטי לשאלה הלאומית. ואכן בבואנו לסכם את הגורמים להיענותם של צעירים יהודים לבשורה הציונית שומה עלינו למנות לא רק את תחושת חוסר התקווה של מי שמצאו את עצמם מובטלים בלא פרנסה ובלא אפשרות לרכישת השכלה, אלא גם את רגשות הסולידריות הלאומית של מי שזכו ליהנות מיכולת התנועה וההיטמעות שפתחה המהפכה הסובייטית. היו בהם רבים – אם כי בהחלט לא הרוב – שכאבו את חסרונן של מסגרות לביטוי לאומי קהילתי ותרבותי. היו גם רבים שהפנו את הציווי למעורבות חברתית של הפרט, תולדת השיח הסוציאליסטי השולט, אל הנוער היהודי דווקא – זה העני, המנודה, שחש מנושל הן בידי המשטר בהתגלמותו המקומית והן בידי הייבסקציה. עמדתם של אלה מצאה ביטוי בהכרותה של תלמידת גימנסיה וחברת השומר-הצעיר ה'מעמדי' לחוקי הג'פ"א בספטמבר 1924 כי היא תומכת במשטר הקיים ואף היתה יכולה לקחת חלק בעבודה מהפכנית, אך איננה רואה אפשרות לפתרון הבעיה היהודית על בסיס הסוציאליזם האינטרנציונליסטי.²²

ציונות בתנאי דיקטטורה סובייטית

השאלה הנדונה בסעיף זה היא אולי המסקרנת ביותר בתולדות הציונות הסובייטית, והממצאים שבידי מפתיעים ביותר. כיצד הצליחו הארגונים הציוניים להביא את בשורתם אל הכפרים ואל העיירות שברחבי אוקראינה וביילורוסיה; אל מינסק, קייב, חרקוב ואודסה – תחנתם הראשונה של רבים בדרך המילוט מעיירותיהם – ואף אל ערי הבירה מוסקבה ופטרבורג? כיצד הצליחו להפיץ את דברם בקרב בני הנוער הלומד, בין הנערים העובדים ובין המובטלים? כיצד הצליחו להקים רשתות ארגוניות ופוליטיות שנפרשו על פני כל חלקיה האירופיים של ברית-המועצות? להזכירנו, גם אם תקופת הנא"פ התייחדה כזמן של רווחה וחופש יחסי, בתחום העשייה התרבותית בעיקר, הרי ההנהגה הבולשביקית המשיכה בשנים אלה לראות סכנה קיומית אפשרית בכל התארגנות עצמית, בין שמטרתה היתה פוליטית ובין שהיתה לאומית או ציבורית, ועל כן אחזה בסמכות לתחום את מרחב הפעולה הציבורי-פוליטי. יתרה מזו, דווקא בשנים אלה התקדם תהליך מיסודה של הדיקטטורה ובכלל זה ארגונים מחדש של המנגנונים לאיסוף מידע ולפיקוח בראשותם של הצ'קה, הג'פ"א והנ"ק-וויד.²³ יכולתם של ארגונים מרובי חברים ובעלי אידאולוגיה זרה להתקיים ולהתרחב אומרת דרשני.

22. פרוטוקול החקירה של קלרה ליפמן (גלילי), קייב, 4 באוקטובר 1924, הארכיון המרכזי של שירותי הביטחון הפדרליים, מוסקבה [להלן: ЦА ФСБ].

23. צ'קה – ראשי תיבות ברוסית של 'הוועדה היוצאת-דופן'; ארגון זה הוביל את הטרור האדום בשנות מלחמת האזרחים; במקומו החל לפעול משנת 1922 ג'פ"א – ראשי התיבות ברוסית של 'המנהל הפוליטי הממשלתי' (תחילה של הרפובליקה הפדרטיבית הרוסית, ולאחר הקמת ברית-המועצות ב-1923, של המרחב הסובייטי בכלל תחת השם אר-ג'פ"א, או 'המנהל הפוליטי הממשלתי המאוחד'); ב'נ"ק-וויד – 'הקומיסריון העממי לענייני פנים'.

התשובות לשאלתנו מצויות הן בעצם מהותו של השלטון הסובייטי בשנות הנא"פ – התייחסותה של המנהיגות הבולשביקית לחברה שסביבה, קווי היסוד של מדיניותה, מגגנוני השלטון והמנהל שבאמצעותם פעלה – והן בבעיות שהציב המגזר היהודי לפני המשטר. אפנה ראשית אל המדיניות הסובייטית בעניין הלאומים ואל מקומם של היהודים ברפובליקות הלאומיות. בשנות העשרים המוקדמות עלה השימוש בהגדרה הלאומית-הטריטוריאלית כעיקרון לארגון האוכלוסייה מרובת הלאומים של המרחב הסובייטי. במסגרת מדיניות הלאומים החדשה יעלה במחצית השנייה של שנות העשרים הרעיון ליצירתה של טריטוריה יהודית בבירובידואן, אך עד התגבשותו של רעיון זה לא היה בציונות כשהיא לעצמה כדי לערער על יסוד מוסד של החזון הסובייטי. מצד אחר העלתה מדיניות הלאומים, כמו גם הנא"פ, סיבות שונות לראות את הציונות באור חיובי. המיעוט היהודי הגדול באוקראינה ובביילורוסיה סיבך את יישומו של העיקרון הלאומי-הטריטוריאלי והיה נושא שנוי במחלוקת בין ההנהגות של הרפובליקות להנהגה המרכזית במוסקבה.²⁴ משבר הכלכלה היהודית, בחלקו תוצאה של המדיניות הסובייטית בתחום הכלכלי והלאומי, תרם גם הוא לדאגה גוברת של ההנהגות במוסקבה ובבירות אוקראינה וביילורוסיה. מצבה של האוכלוסייה היהודית הביא גם לחצים בין-לאומיים – מצד ארגונים יהודיים ואף ממשלות זרות – בתקופה שהנהגה הסובייטית חיפשה תמיכה כלכלית בין-לאומית. התערבות ישירה בנושא זה באה מצד הארגון היהודי-האמריקני, הג'וינט, שעזרתו לפליטי המלחמה והפוגרומים כמו גם במפעלי הפרודוקטיביזציה והיישוב החקלאי הזרימה אל רוסיה הסובייטית סכומי כסף גדולים ועזרה טכנית. הג'וינט עמד בקשרים קרובים עם ארגון 'החלוץ' ועם ארגונים ציוניים אחרים, ומאידך תפסה עזרתו מקום חשוב בעבודת הקומיסריון לעניינים יהודיים והייבסקציה בתחום הכלכלה היהודית.²⁵ גורם מכריע בהתייחסות אל הציבוריות היהודית ואל הציונות היה אופיים של היחסים שהתפתחו בשנות הנא"פ בין המיעוט הבולשביקי לחברה שבקרבה פעל, ואשר הצטיינו במתח מתמיד בין הרצון להבטיח את החתירה אל הגשמת החזון הבולשביקי בדרך של שימור עקרון הדיקטטורה בזירה הפוליטית, הציבורית ואף האינטלקטואלית, לבין הצורך למשוך מגזרים שונים למעורבות בפרויקט הבראת הכלכלה וליצירת חברה ותרבות סובייטיות. כך, קווי המדיניות שהתווה לנין לאחר מלחמת האזרחים – בהם המדיניות הכלכלית והלאומית – היו במהותם נסיונות לפשרה והתאמה, מוגבלות ככל שיהיו, בין השלטון לחברה. כך גם החופש הגדול יחסית לפעילותם של ארגונים ציבוריים ולמעורבותם של ארגוני חוץ בפרויקט הבראת הכלכלה היהודית, שסייע ישירות ליצירתו של מרחב הפעולה הציוני. בה בעת, כפי שכבר צוין, לווה הנא"פ בהפעלה רבתי של כוח דיקטטורי, הפעלה שהגיעה לשיאה בשנה האחרונה למנהיגותו הפעילה של לנין. בין ינואר לסתיו 1922 בוצעו מאסרים נרחבים בקרב המפלגות הסוציאליסטיות האופוזיציוניות ובקרב הכמורה הפרבוסלבית. ההנהגה המנשביקית

24. Martin, *The Affirmative Action Empire*, pp. 35-36.

25. על נסיונותיה של הייבסקציה לאחוז במונופול על הקשרים עם הג'וינט ושאר הארגונים ראו: РГАЦИК. ф.17, оп.84, д.485, лл.9-9-об.26-28

אולצה לבחור בין עונשי מאסר ממושכים לעזיבת רוסיה לצמיתות. נערכו גם משפטים פומביים של הסוציאלי-בולוציונרים ושל מנהיגי הכנסייה, ובחודשי הקיץ והסתיו בוצעו מאסרים והתחוללה מערכה כללית לטיהור האוניברסיטאות, האיגודים המקצועיים ומנגנונים אחרים מ'משביקים', וגורשו מברית-המועצות סופרים, אנשי רוח, פרופסורים ומומחים לכלכלה ולטכנולוגיה.²⁶ כפי שנראה להלן, היו גם ציונים שנפגעו בגל המאסרים של 1922. בד בבד הוחלפה הצ'קה בג'פ"א ונבנתה מסגרת חוקתית לפיקוח פוליטי ולענישת מתנגדי השלטון. סעיף 57 של החוק הפלילי שאושר במאי 1922 יוחד לפעילות נגד המהפכה הסובייטית (קונטר-בולוציה), אשר הוגדרה כראויה לעונש מרבי, כולל הוצאה להורג. ואולם כוונתם של אמצעים אלה לא היתה חד-משמעית, שכן המסגרת החוקתית היתה אמורה לתפוס את מקומו של 'הטרור האדום' שצמח בשנות מלחמת האזרחים, ואילו הפיקוח הפוליטי יצר מסלול לקיום חוקי של ארגונים ציבוריים באמצעות רישומם בקומיסריון העממי לענייני פנים (הנ'קו"ד). מסלול זה חשוב לענייננו שכן הוא שימש את הסתדרות 'החלוץ' להשגת המעמד המיוחד של ארגון מוכר.

ליצירת אפשרויות לפעולה ציונית תרם גם אופיו של מנגנון השלטון בשנותיה המוקדמות של הדיקטטורה הסובייטית. זה היה מנגנון ריכוזי לעילא ולעילא; קווי מדיניות וגם החלטות נקודתיות רבות הוכרעו בישיבות הלשכה הפוליטית של הוועד המרכזי של המפלגה הקומוניסטית (פוליטבورو). ואולם ניגודי אינטרסים בין מערכתיים, ומרחבי פעולה שנוצרו בתוך מערכות מסוימות או סביב מנהיגים בעלי עמדה ואחריות, יצרו אפשרויות להתערבות מערכתית ואישית. בייחוד אמור הדבר בתחומים ובעניינים שלא עמדו בעדיפות ראשונה, אם משום שלא נתפסו כמקור לסכנה קיומית ואם משום שלא עמדו במרכז החזון הבולשביקי. בגורל הציונות, למשל, מילא לזמן-מה תפקיד המאבק שניהלה המערכת הממשלתית להצרת תחום הפעולה של שירותי הביטחון ולעיגון מערכת הענישה במסגרת חוקתית, מאבק שהובילו דמיטרי קורסקי, הקומיסר לענייני משפט, רובן קטניאן, התובע הכללי, ואחרים. אפשר להביא דוגמאות אחרות לנטייתם של העומדים בראש מערכות ממשלתיות לתת קדימות לשאלות שבתחום אחריותם כאשר באו לדון בפניות של הציונים, למשל הגנתו של ניקולאי פודוויסקי על מועדוני מכבי שחבריהם הצטרפו בשנות מלחמת האזרחים לארגון הסובייטי 'הכשרה צבאית לכול' (וסיוואובוץ') שהוא עמד בראשו,²⁷ או עמדתו של ניקולאי קרסטינסקי

26. למאסרי 1922 ואמצעי הפיקוח והענישה שפותחו במקביל היו השלכות על הציונים, ובהן הנהגה של המרת עונשי מאסר ומוות בהגליה מרוסיה הסובייטית. על כל אלה ראו: Stuart Finkel, 'Scholarly Transgressions: The Expulsion of Intellectuals and the Politics of Culture in Soviet Russia, 1920-1924', Ph.D. dissertation, Stanford University, Palo Alto, CA 2001, Chap. 7; Idem, 'Purging the Public Intellectual: The 1922 Expulsions from Soviet Russia', *The Russian Review*, 62 (October 2003), pp. 589-613

27. הודות לפודוויסקי המשיך מועדון מכבי במוסקבה את פעילותו, גם לאחר שמכבי ככלל נאסר בסתיו 1921, ואיגד במסגרתו נוער גימנוסטי וסטודנטים, שורמו בהמוניהם אל מוסדות ההשכלה במוסקבה. פעולה זו התנהלה תחת השם 'מכבי שליד הוסיאובוץ' ומאוחר יותר - 'מולוט' (מקבת). מעניין בעניין

בעניין שחרור צירי הוועידה הציונית-כללית שנאסרו באפריל 1920, בעת ששירת כקומיסר לענייני כספים והיה ככל הנראה במשא-ומתן ראשוני עם נציגי הג'וינט. כזאת גם היתה עמדתם בשנת 1924-1925 של מי שהופקדו על האגרריוציה היהודית ושאלו להבטיח את תמיכת האוכלוסייה היהודית: פיטר סמידוביץ' שעמד בראש הוועד הפדרלי לענייני מקרקעין ובראש 'קומזט'; יורי לארין, ראש ה'אוזט', ומיכאיל קלינין, יו"ר הוועד הפועל המרכזי של הסובייטים (וצי"ק), שבאחריותו היו היחסים בין הלאומים הסובייטיים.²⁸ במקרים אחרים השתמשו מערכות ממשלתיות בנימוק כלכלי או מערכתי כדי להגן על אנשיהן, כפי שעשתה נשיאות המועצה העליונה לכלכלה לאומית (וויס-נח) ששיגרה מברק לצ'קה ב-3 במאי 1920 בבקשה לשחרר את המהנדס הראשי י"ל לבונטין, מאסירי הוועידה הציונית-כללית.²⁹ ולבסוף, גורם בעל חשיבות רבה, אם גם קשה לפענוח ולא-כל-שכן לתיעוד – המערכת הסבוכה של יחסים פוליטיים ואישיים בהנהגה הסובייטית, ובמרכזה המאבק בתוך הוועד המרכזי של המפלגה הקומוניסטית על ירושת לנין. כמה אישים שתרומתם ליצירת המרחב לפעולה ציונית אינה מוטלת בספק עמדו במרכזו של מאבק זה. ראש וראשון לאלה היה ליב קמניב, חבר ההנהגה ההיסטורית של המפלגה הבולשביקית, שבמחצית הראשונה של שנות העשרים עמד בראשן של כמה מערכות מפלגתיות וממשלתיות. בין תפקידיו – ראש הסובייט של מוסקבה, חבר הוועד המרכזי וחבר הפוליטבירו של המפלגה ומנהל ישיבות הפוליטבירו, ממלא מקומו הראשי של לנין בעת מחלתו במועצת הקומיסרים העממיים (הסובנרקום), אשר פעל כמעין קבינט) ובמועצה לעבודה והגנה. אשתו של קמניב (ואחותו של טרוצקי), אולגה דוידובנה, היתה יושבת ראש הוועד לעזרה בין-לאומית (שעסק גם בעניין הג'וינט) ומחלקת התרבות של הקומיסריון להשכלה. קמניב עמד יחד עם יוסף סטלין וגריגורי זינובייב בראש הקבוצה שנאבקה בטרוצקי על ירושת לנין, ואל קבוצה זו השתייכו גם אחרים שסייעו ליצירת מרחב מסוים לפעילות ציונית – קורסקי, קרסטינסקי, סמידוביץ', לארין, ואלכסיי ריקוב. כך ניתן לציונים, בתקופה שלפני ביסוס עמדתו הבלעדית של סטלין במפלגה, להשתמש בקמניב ובריקוב כאנשי קשר אל סטלין, שעמד בראש הקומיסריון העממי לעניינים לאומיים (נרקומנץ) ושלט בזכירות המפלגה הכול-יכולה (הסקרטריאט), ואל עושי דברו

זה חוזר הייבסקציה (כנראה מ-9 בספטמבר 1922) ובו מזכירה הלשכה המרכזית כי מועדוני מכבי מסתתרים תכופות תחת שמות אחרים, אך ניתן לזהותם על-ידי סימנים כגון מגן דוד, תמונות הרצל, צבעי תכלת-לבן, ברכת 'חוק', ציון תגים יהודיים, או ההרכב היהודי של מנהיגי המועדון. מועדונים כאלה יש לסגור ולהפוך למועדוני נוער פרולטרי: 158-06, т.п. 119, ф.445, РГАСПИ. מועדון מכבי במוסקבה נסגר באביב 1923 ורבים מחבריו הצטרפו לתנועות נוער ציוניות.

28. כמייצג לכאורה את כל הסובייטים המקומיים והאזורים, היה הוועד הפועל המרכזי מקור הסמכות השלטונית במדינה הסובייטית ונושאה. עד ייסודה של ברית-המועצות ב-1923 הוא נקרא הוועד הפועל המרכזי הכל-רוסי של הסובייטים; לאחר מכן שונה שמו והוא נקרא הוועד הפועל המרכזי של ברית הרפובליקות המועצתיות הסוציאליסטיות (צי"ק סס"ר).

29. 2-5, т.п. 253, ф. P-130, оп.4, д.253, т.п. 2-5 (הארכיון הממשלתי של הפדרציה הרוסית במוסקבה). לפי רפאלי, שמו היה יחוקאל יוסף ליבונטין, פעיל ציוני מאז ימי 'חובבי ציון'.

ובהם סגנו בקומיסריון, גריגורי ברוידה, וראש הלשכה הארגונית של המפלגה (אורגניזטור), ויאצ'סלב מולוטוב.

ועדיין עומדת השאלה כיצד הגיעו הציונים אל צומתי השלטון וההשפעה, ועל שום מה זכו לתמיכתם של אנשי מפתח כגון קמניב וריקוב. עדות ראשונה במעלה בשאלות אלה עולה מיומניו של האדם אשר שימש סוכנם העיקרי של הציונים בין ראשי המנהיגות הסובייטית, הלוא הוא הפסנתרן והוגה המוסיקה הידוע – לימים מייסדו של הקונסרבטוריון בתל-אביב – פרופסור דוד שור.³⁰ קשריו עם המנהיגות הבולשביקית החלו בידידות שקשר בשנות מלחמת האזרחים עם קמניב. המהפכה אפשרה לשור, לראשונה, לשמש פרופסור בקונסרבטוריון המוסקבאי בלי להמיר את דתו, ואילו הוא תמך במהפכה הבולשביקית בתחילת דרכה – לא בפרטיה הפוליטיים, אלא במהותה, לשיטתו, כאקט של מסירות לעם הרוסי הסובל וכהבטחה לשיפור גורלו. קמניב הזמין את שור ביום קיץ יפה בשנת 1921 אל זובאלובו, בית הכפר של סטלין, שם הכיר שור את פליקס דורו'ינסקי, ראש שירותי הביטחון. בדירתו של קמניב בקרמלין ניגן שור לפני ראשי ההנהגה בחגיגה לכבוד יום השנה החדשה, 1922. בדצמבר 1922 ניגן שור במסיבה בדירתו של ריקוב בקרמלין, שם נכחו 'החברים הקווקזיים', כלומר סטלין, סרגו אורדו'ניקידזה ואולי גם אנסטאס מיקו'יאן.³¹ עד עזיבתו את רוסיה בדרכו לארץ-ישראל בשנת 1927 היה שור מבאי ביתם הקבועים של קמניב, ריקוב, סמידוביץ', קטניאן – שני האחרונים אהבי מוסיקה מושבעים. הוא ניגן בעבורם במסיבותיהם, באירועים ציבוריים שנערכו בחסותם או סתם כך אחרי ארוחה רגועה של יום ראשון. הוא 'קישט' את ארוחותיהם ברחבות אופקיו ושיחתו, והיה גם ידיד אמת ברגעי מחלה וקושי. שור השתמש בפגישות אלה ובביקוריו התכופים להשתדלות בעניינים שונים, מיצוטים אישיים (למשל בענייני דיור) ועיקרם – גורלם של יידידים ושאר יהודים שנאסרו, התרבות העברית ויכולת הפעולה של הארגונים הציוניים. כשהחלו מאסרי הציונים בשנת 1924, הוא טלפן אל ידידו בקרמלין ואל דורו'ינסקי, אל גריגורי ברוידה ואף אל צ'רתוק חוקר הג'יפּ־או.³² קשריו האישיים הבטיחו מעבר חופשי אל הקרמלין ומידע על מספרי הטלפון של אנשי קשר שונים, ואולם הצלחותיו וכשלונותיו היו בעיקרם תולדת עמדתם של האישים שאליהם פנה בעניין הציונות.

לפנינו עומדת, אם כן, שאלת המוטיבציה של המנהיגים הסובייטים שסייעו ביצירת מרחב הפעולה הציוני, ובייחוד קמניב שנודע בין הציונים במוסקבה כמגנם העיקרי. יהדותו

30. יומנו של דוד שור שמור בארכיון משפחת שור (חטיבה 1521) בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, ירושלים [להלן: שור]. רבים מהשמות והפרטים המובאים ביומנים מוזכרים גם בספריהם של צנציפר, של דן פינס, החלוץ בכור המהפכה: קורות הסתדרות 'החלוץ' ברוסיה, תל-אביב תרצ"ה, ושל יצחק רבינוביץ', ממוסקבה לירושלים, ירושלים 1957.

31. שור, רשימות מיום 20 בספטמבר 1925. דורו'ינסקי רקד שם את ה'לוגינקה' לנגינתו של שור.

32. שור, ראו רשימות כמעט יומיות ממחצית אפריל עד אמצע יוני 1924, ושוב ב-5 באוקטובר, 18 ו-20 בנובמבר 1924.

של קמניב כשהיא לעצמה אינה ההסבר - יהודים רבים ובהם בונדיסטים ופועלי-ציון לשעבר מילאו את שורות הייבסקציה, שירתו בג'פ"א וניהלו את חקירות האסירים הציונים. אך ביומנו של שור יש עדות לשיחות נוקבות עם קמניב ועם אשתו על התערערות הקיום היהודי ברפובליקות הסובייטיות ועל תוצאותיה החברתיות והפוליטיות. קמניב התאונן באוזני שור על ריבוי היהודים הזורמים אל מוסקבה ודיבר על חששו מתגובה אנטישמית.³³ זאת ועוד; כאחד מראשוני המפלגה הבולשביקית הוא נשא עמו את עקבות המאבק בבונד, כלומר בדרישה לאוטונומיה יהודית בתוך המפלגה הסוציאלי-דמוקרטית הכלל-רוסית, ונראה כי המשקעים האנטי-בונדיסטיים והאנטי-יידישיסטיים חברו לאכזבה מחוסר יכולתה של הייבסקציה להתמודד עם הבעיות הלוחצות של האוכלוסייה היהודית. בכל זה היה בסיס לסימפטיה מסוימת אל הציונים, כפי שעולה מהערתו הלועגת לשור, שעם ראשי הייבסקציה ראוי לדבר רק יידיש - והלוא עם הציונים הוא שוחח ברוסית.³⁴

אנשי קשר אחרים בקרב המנהיגות הבולשביקית לא בהכרח היו יהודים, אך מניעיהם היו דומים בחלקם לשל קמניב. כך סמידוביץ', שבשנותיו הראשונות כראש קומוזט ידע לאשורו עד כמה רחוקים היו הייבסקציה ואף הארגון שבראשו עמד מפתרון הבעיה הכאובה של הכלכלה היהודית. כך גם לארין, שעמד בראש האו"ט. באביב 1925 חברו שניהם אל קמניב לתמיכה בבקשת הציונים להקים משרד עלייה ארץ-ישראלי במוסקבה.³⁵ באשר לריקוב, בתפקידו כממלא מקומו של קמניב במשרותיו הממשלתיות (הוא שירת כממלא המקום הראשון של קמניב בתפקידו כיו"ר מועצת הקומיסרים ובהמשך היה עצמו ליו"ר המועצה) הוא ניהל מדיניות של יחסים שוויוניים יותר עם הרפובליקות ובד בבד תמך בשוויון זכויות למיעוטים ברפובליקות. מניעים דומים לשל ריקוב אפשר לייחס לאבל ינוקידזה, שבתפקידו כמזכיר הוועד הפועל המרכזי (וצי"ק) וכנציג של מיעוט לאומי תמך במקרים רבים במיעוטים הלאומיים של האימפריה הסובייטי.

תמונה מפורטת ומסובכת יותר היא זו של דורז'ינסקי. אחד מתפקידיו בשנים אלה היה ראשות המועצה העליונה לכלכלה לאומית (וויס-ניח) ובמסגרת זו הוא יזם את גירוש הספסרים ממוסקבה, רובם יהודים, כאמצעי להגנה על פעולת השוק במסגרת הנא"פ.³⁶ ואולם דווקא משום כך ראה דורז'ינסקי תועלת בדגש הציוני המושם בפרודוקטיביזציה של היהודים ואף בארגון ההגירה למטרה זו. בתפקידו כראש הג'פ"א, ולזמן-מה גם כראש הנ"ק-ו"ד, כלומר כאחראי למדיניות שירותי הביטחון, השתלבה עמדתו האוהדת לציונות

33. שור, רשימות מיום 2 בדצמבר 1923, 20 באפריל ו-24 בספטמבר 1924.

34. שור, רשימות מיום 24 בספטמבר 1924.

35. רשימות מיום 29 ביוני ו-30 ביולי 1924.

36. הוא ניתק כל קשר עם שור לאחר שזה השתדל אצלו בעניין יהודים שנאסרו באשמת ספסרות וגורשו ממוסקבה בראשית שנת 1924, וב-3 במרס 1924 אף העלה (בתגובה על פרסום עניין הגירושים בידי סוכנות הטלגרף היהודית) אפשרות להשתמש בתזכיר ששלח לו שור להגשת תביעה נגדו על השמצה:

РГАСПИ, ф.76, оп.3, л.326, л.1

בעמדה שגיבש לאחר תום מלחמת האזרחים כלפי השימוש באמצעי דיכוי. במרס 1924, למשל, כתב לעוזריו, גנריך יאגודה וויאצ'סלב מנז'ינסקי: 'איני יכול להבין מדוע עוקבים אחריהם בשל השתייכותם הציונית. התקפתם עלינו באה ברובה בשל המעקב אחריהם [...] התוכנית הציונית אינה מסוכנת לנו, להפך, אני חושב אותה למועילה'. הוא מוסיף שהדגש שמדגישה הייבסקציה את ההתבוללות הוא 'מחלת ילדות': 'עלינו לבולל רק אחוז מאוד לא משמעותי. מספיק, השאר צריכים להיות ציונים. אין להפריע להם בתנאי שלא יתערבו בפוליטיקה שלנו'. הוא קורא להרשות לציונים ולייבסקים לבקר אלה את אלה. 'לעומת זאת, יש להכות ללא רחמים ולהעניש את הספסרים ("נאקיפ") וכל אלה העוברים על חוקינו'.³⁷ במרס 1925 חזר דורז'ינסקי וכתב אל מנז'ינסקי (ככל הנראה בעקבות שיחה עם קמניב): 'האם נכון שאנו עוקבים אחרי הציונים? לדעתי זו טעות פוליטית [...] צריך לבחון מחדש את הטקטיקה שלנו. היא שגויה'.³⁸ להבנת מניעיו בנושא זה יש לדעת שכבר בשנת 1921, בעת הצטרפותו אל הפלטרומה של טרוצקי, חשב דורז'ינסקי להתפטר מראשות הצ'קה בטענה כי המשך הטרור לאחר מיגורה של הקונטר-רבלוציה אינו מוצדק עוד.³⁹ עמדתו של דורז'ינסקי בעניין הציונות היתה אפוא שכל עוד אין היא נוקטת עמדות אנטי-סובייטיות אין לרודפה. יתר-על-כן, ברדיפת הציונות היתה טמונה לדעתו הסכנה שהציונות תעביר את מוקד פעולתה למלחמתה במשטר. לטענתו, הרדיפות, בייחוד באזורי הגבול המערבי, מוליכות לתוצאות שליליות בפולין ובאמריקה, שם 'יש לציונים השפעה גדולה'. בהקשר זה העיר דורז'ינסקי (בתגובה על מידע ששלח לו מנז'ינסקי באביב 1925 בדבר המעקב אחרי הציונים ומאסריהם): 'מדוע להפוך אותם לאויבים? כל עוד הם בתחומי המרחב הסובייטי מובן שיש ללחוץ עליהם לחדול מפעילותם האנטי-סובייטית, אך 'מבחינה עקרונית, היינו יכולים להיות ידידי הציונים'.⁴⁰ בין היתר מעידות הערותיו של דורז'ינסקי לעוזריו על ריחוק מהיומיום של עבודת הצ'קה והג-פ-או, בשל ריבוי תפקידיו, ובכך הן חוזרות על הערות דומות ששלח לעוזרו דאז, יוסף אונשליכט, בעת גירושם של אנשי האינטליגנציה בסתיו 1922.⁴¹

37. 3-2-2. д.326. оп.3, ф.76. РГАСПИ. 'נאקיפ' ברוסית - הקצף העכור שצף על פני התבשיל. ראו גם: Michael Beizer and Vladlen Izmozik, 'Dzerzhinskii's Attitude toward Zionism', *Jews in Eastern Europe*, 1 (23) (Spring 1994), pp. 64-70. ההיסטוריון הרוסי רפיל שולומוביץ' גנלין טוען כי דווקא עוזריו היהודים של דורז'ינסקי - יעקב אגרנוב וגנריך יגודה - התנגדו להנחיותיו של דורז'ינסקי שלא לעקוב אחר הציונים: 'Сталин и Гитлер (встречались-встречались?)', *Барьер: Антифашистский журнал*, 1 (6) (2000), стр. 31-90.
38. 4-3-2. д.326. оп.3, ф.76. РГАСПИ. על השיחה עם קמניב דיווח שור. באותו תיק גם שמורה הצהרה סודית שנשלחה בסוף מאי אל דורז'ינסקי, כנראה לפי דרישתו, המונה את מצבת האסירים הציונים בבריית-המועצות: 34 בבתי-סוהר בערים שונות, 132 בגירוש בסיביר, אורל וקירגיזיה, 13 במחנות (קונצלגור), 152 קיבלו אישור יציאה לפלשתינה. שם, עמ' 5.
39. זכרונותיו של איוון יאקובליץ' וראצ'וב על פגישות עם דורז'ינסקי: РГАСПИ.
40. 5-3-2. д.326. оп.3, ф.76. РГАСПИ.
41. Finkel (above note 26), p. 608.

אף אחד מהגורמים שנדונו כאן אינו מספק הסבר מלא או בלעדי לקיומו של מרחב פעולה ציוני או לחיסולו ההדרגתי במחצית השנייה של שנות העשרים. להזכרנו, גבולותיו של מרחב הפעולה הציוני הוגדרו הלכה למעשה באמצעות צווים של גופי שלטון סובייטיים שונים, באמצעות הוראות של שירותי הביטחון לשלוחותיהם המקומיות ובאמצעות פעולתם של גופים אלה, אם במאסרים של פעילים ציונים, אם בהימנעות ממאסרים כאלה ואם בשחרורם המהיר של הנאסרים. לאורך רוב שנות הנא"פ היו תגובות אלה תוצאתן של החלטות נקודתיות, אך בין השיקולים שעיצבו החלטות אלה היה מקום נכבד לגורמים שנסקרו לעיל. זאת ועוד; דבריו של דורווינסקי מעידים כי משמעות מיוחדת נודעה לאופיין של הפעולה ושל האמירה הציונית, ואלה – כפי שנראה להלן – התאפיינו בחציין הראשון של שנות העשרים מעל לכל בחתירה להכרה חוקית.

חתירת הציונות להכרה והמאבק הציוני־ביבסקי

החתירה להכרה ויחס השלטונות אל הציונות הם נושאים מרכזיים בתיעוד העצמי שיצרו ותיקי התנועות הציוניות. שתי תמונות שונות מופיעות בו זו לצד זו: מחד גיסא, הציונות כבעלת נגישות גבוהה אל ראשי השלטון וזוכה באהדתם לרעיון התקומה היהודית; ומאידך גיסא, כנרדפת בידי שירותי הביטחון על כל צעד. שניות זו היתה נעוצה, לפי הגרסה הציונית, בתפקידה של הייבסקציה. הכותבים הציונים מעמתים את ראשי השלטון עם מנהיגי הייבסקציה, שאותם הם מאשימים ב'הלשנה', ב'פרובוקציה'⁴² ובלחץ על מרכזי הכוח הפוליטי למען יאסרו את הפעילות הציונית ויחריבו את המערכות הארגוניות שעליהן היא נשענה. תיאור זה הופיע כבר באמצע שנות העשרים בעדויות שנשלחו מרוסיה הסובייטית ונדפסו בעיתונות הארץ־ישראלית, ובעיקר בבטאוני תנועת הפועלים, כגון דבר, קונטרס והפועל הצעיר. ביטויו השיטתי והמכוון בא בספרו של אריה צנציפר (רפאלי), עשר שנות רדיפות, שראה אור בשנת 1930 בכוונה מוצהרת לגייס תמיכה ציבורית למאבקם של ציוני ברית־המועצות ואף הוקיע את שתיקת ציוני אירופה לנוכח דיכוי הציונות בברית־המועצות. לפרסומים בעיתונות, להכרזות הפומביות של ציונים שגורשו מרוסיה וגם לספרו של צנציפר נועד בין היתר תפקיד במערכה על דעת הקהל היהודית באירופה ובארצות־הברית – בין הציונים ובין אלה שהטילו את יהבם על המהפכה או האמינו למצער שאפשר לנצל את המסגרת הסובייטית לשיפור מצבם של יהודי רוסיה.

בעשור האחרון נפתחו ארכיונים בברית־המועצות, מה שמאפשר בדיקה של הטענות שמצאו פרסום בספרות ובעיתונות הציונית. בכתיבת סעיף זה נעשה שימוש נרחב בתיעוד שנשמר בתיקי הייבסקציה, במזכירות הוועד המרכזי של המפלגה הקומוניסטית ובלשכותיו הפוליטית והארגונית (פוליטבירו ואורגבירו), בלשכת נשיאות הוועד הפועל המרכזי של

42. צנציפר (רפאלי), עשר שנות רדיפות, עמ' 39.

הסובייטים, בארכיון הסתדרות 'החלוץ' ובארכיון המשרת עד היום את שירותי הביטחון (בזמנו, צ'קה או ג'פ'או, והיום פ'ס'ב). החומר הענף מעיד כי התנהלות השלטונות הסובייטיים כלפי הציונות הצטיינה בחוסר עקיבות, בחילוקי דעות ארגוניים, אישיים ופוליטיים, וכפועל יוצא – בתמורות חדשות לבקרים. יתרה מזו, מדיניות זו הושפעה במידה רבה מלחצים והשתדלויות שהפעילו הן הציונים והן אנשי הייבסקציה, וכן מהקשרים ההדוקים שהתקיימו בתקופות מסוימות בין הייבסקציה לשירותי הביטחון. החתירה הציונית להכרה היתה אפוא כרוכה במאבק ציוני-ייבסקי להשפעה על מוקדי הכוח הסובייטיים. במאבק זה אפשר להבחין בשלושה שלבים: (א) 1919-1920, כאשר המגמות החסלניות של הייבסקציה דחפו את הציונות הכללית לחימה על הכרה חוקית ועל שחרור חבריה האסורים; (ב) המערכה שיזמה הנהגת 'החלוץ' בשנים 1922-1923 ל'לגלאיזציה' ונסיון הייבסקציה לבלום מהלך זה; (ג) ההתמודדות בין הציונים לייבסקים על מקומם בפרויקט הפרודוקטיביזציה של אמצע שנות העשרים, אשר תרמה בראשונה לנסיקת ההשפעה הציונית, אך לאחר מכן לראשית צמצומו של מרחב הפעולה הציוני.

עבור הייבסקציה נגזר המאבק בארגונים הציוניים מן השאיפה להבטיח את שליטתה ברחוב היהודי ואת השפעתה על מוקדי עיצוב המדיניות הסובייטית בנושא היהודי. בהתאם שיקפה הרטוריקה של הייבסקציה את השיח הפוליטי של הזמן, אם כי שרידי הבונד שהסתפחו אליה הוסיפו לה את שפתו של הוויכוח ההיסטורי בין ציונים לבונדיסטים. הוועידה השנייה של הייבסקציות והייבסקומים (מוסקבה, יוני 1919) פתחה את ההתקפה הקומוניסטית-היהודית על הציונות בקריאה להפסיק כל פעולה של ההסתדרות הציונית בשטחי הכלכלה, הפוליטיקה והתרבות, קריאה שהוצגה כחלק ממאבקם של הקומוניסטים היהודים בשם המפלגה הבולשביקית למונופול בציבוריות היהודית.⁴³ בעקבות הוועידה יצא הקומפרבנד באוקראינה (שהתאגדו בו הפלגים הקומוניסטיים של המפלגות היהודיות) בקריאה משלו לחיסול מידי של כל פעילות ציונית, בהתבססו על עקרונות הדיקטטורה הפרולטרית כפי שיושמו בידי המפלגה הקומוניסטית.⁴⁴ ואילו הבונד, בשידור מסוף 1919, עיגן את התקפתו על הציונות בטיעונים מהעבר בדבר אופיה הבורגני והאנטי-פרולטרני, ובתרגום לזירה הגאופוליטית החדשה – כמשרתת האימפריאליזם הבריטי בדיכוי ההמונים הערבים.⁴⁵ הוועד המרכז של ההסתדרות הציונית מיהר להגיב על החלטות הוועידה השנייה בפנייה

43. שם, עמ' 38-39; Gitelman, *Jewish Nationality and Soviet Politics*, pp. 272-273.

44. ПГАСПИ, ф.445, оп.1, д.22, лл.22-22-об. לפי צנציפר (רפאלי), עשר שנות רדיפות, עמ' 42, נשלח מסמך זה ב'4 ביולי 1919. ראו גם ציטוטו ממאמרו של מ' ראפס, ממנהיגי הקומפרבנד, 'מלחמת אורחים ברחוב היהודי' (8 ביולי 1919), אשר הסביר כי המאבק בציונות הוא 'מלחמת אורחים יהודית' ו'התגשמות הדיקטטורה של הפרולטריון היהודי ברחוב היהודים' (שם, עמ' 42). הקומפרבנד נהנה מתמיכתו של השלטון הבולשביקי באוקראינה והחל ביישום חיסולם של מוסדות ציוניים, אך כל זה הסתיים במהרה עם תבוסת הממשלה הבולשביקית.

45. רדיוגרמה אל פועלי כל העולם מיום 1 בדצמבר 1919: ПГАСПИ, ф.445, оп.1, д.22, лл.21-23.

נמרצת אל הווי"ק להבהיר בחוזר מיוחד שרדיפת הציונים אסורה ולהורות על החזרת רכושם ופתיחת כל מוסדותיהם. הוועד ערער על מעמדם של הקומוניסטים היהודים כנציגי השלטון ברחוב היהודי בהציגו אותם כצד לוויכוח פנים-יהודי. ההאשמות נגד הציונות, נאמר שם, מוטחות מפי נציגים של מפלגות יהודיות, בעיקר הבונד, המנצלים את הרגע ל'ניהול חשבונות עם המפלגות היריבות'. לעומת זאת הסבירו הכותבים, כי מטרת הציונות היא 'לשנות מן היסוד את המבנה החברתי היהודי, להפוך עם של סוחרים ובעלי מלאכה לאיכרים ופועלים', תהליך שסיכויי הגשמתו טובים במיוחד בפלשתינה. ועוד טענו, כי לצד הכנתם של המתיישבים העתידיים עוסקים ציוני רוסיה בהכשרתם של המוני היהודים המרוששים למקצועות יצרניים. עיקר טיעונם היה כי במטרות אלה, כמו גם בעצם הלאומיות היהודית, אין פגיעה בעקרונות שעליהם עומד השלטון הסובייטי.⁴⁶

למגינת לבם של הייבסקים הגיב וצי"ק על כתב בקשה זה בהכרזה מיידית, אם כי לא חד-משמעית: 'מכיוון שבאף אחד מהצווים של וצי"ק והסובנרקום לא הוכרזה מפלגת הציונים כמפלגה אנטי-מהפכנית, ומאחר שהפעילות התרבותית-השכלתית של הארגונים הציוניים אינה נוגדת את החלטות השלטון הסובייטי, מציעה נשיאות וצי"ק לכל הארגונים הסובייטיים שלא לשים מכשולים על דרכה של מפלגה זו בפעילויות שהוכרו'.⁴⁷ כארגון שלא הוכרו אנטי-מהפכני במוצהר, ראתה הציונות את עצמה מורשית להמשיך את פעילותה גם בעיצומו של הטרור האדום, ולביצור מעמדה הפיזה בכל רחבי רוסיה העתקים נוטריוניים של החלטת וצי"ק. תגובתה הוועמת של הייבסקציה (במכתב לוועד המרכז של המפלגה הקומוניסטית) מעידה על המאבק שקדם להכרזת וצי"ק ועל הצלחתם של הציונים באיגוף הייבסקציה:

במשך החודשיים מאז הוועידה [השנייה] נתקלה הלשכה המרכזית [של הייבסקציות] בקשיים ומכשולים דווקא מכיוון שממנו לא ניתן היה לצפות לכך. רבות מיוזמותינו מופרות על ידי החלטות של מוסדות סובייטיים, הן מקומיים והן כלל-ארציים, הנוגדות את משימותינו. החלטות אלה מתקבלות לאחר ביקור עוקף של נציגי הבורגנות היהודית הזעירה במוסד זה או אחר. [...] הציונים מיהרו לנקוט אמצעים להציל את עצמם ושלחו את נציגיהם אל וצי"ק לחפש שם חסות.⁴⁸

בהמשך מסבירים ראשי הייבסקציה כי ההסתדרות הציונית העולמית קשרה את גורלה באימפריאליזם הבריטי וכפועל יוצא – בגנרל ה'לבן' דניקין וצבאו. נושא זה זכה לפיתוח במסמך אחר שבו טענה הייבסקציה כי משקי 'החלוץ' משמשים נקודות הכשרה לגדודים שמארגן ז'בוטינסקי לעזרת הבריטים, והיא קראה לשלטון הסובייטי להכריז על פיזור כל הארגונים הציוניים, להפקיד את פעולת החיסול בידי הקומיסריון לעניינים יהודיים, להעביר

46. РГАСПИ, ф.445, оп.1, д.22, лл.42-43.

47. עותק עם חותמת נוטריונית: РГАСПИ, ф.17, оп.84, д.44, л.5.

48. РГАСПИ, ф.445, оп.1, д.22, лл.45-48.

לרשותו את הרכוש הציוני ולהטיל על האגף היהודי של הצ'קה לחקור את מנהיגי הציונות, ואם תמצא בהם אשמה – להביאם לפני טריבונל.⁴⁹

האשמות אלה זכו מן הסתם לתשומת לב מוגברת בסתיו 1919 כאשר החלה המתקפה ה'לבנה' של הגנרלים דניקין ויודניץ' שאימה על מוסקבה ופטרבורג. מכל מקום, כתב ההרשאה של וצ'ק לא עמד לציונים כאשר פתחו השלטונות בגל נרחב של מאסרים בכל מפלגות האופוזיציה שבתחומי שליטתם. בספטמבר נערכו חיפושים בין פעילי ההסתדרות הציונית ברוסיה הסובייטית ובהם אצל חברי הוועד המרכז של ציוני רוסיה בפטרבורג והוועדים העירוניים של מוסקבה וויטבסק והתבצעו מעצרים. במאמציו להביא לשחרורם של האסורים פנה הוועד המוסקבאי של ציוני רוסיה בכמה וכמה מכתבים לרשויות, שעיקרם ניסיון להזים את טיעוני הייבסקציה בעניין האופי האימפריאליסטי של הציונות ותמיכתה בכוחות הקונטר-רבולוציה. להצדקת המשך פעילותו הסתמך הוועד על החלטת וצ'ק (שהוא פירש כחיובת בעליל) ועל הרשאות דומות מטעם הקומיסריונים למשפטים ולחקלאות.⁵⁰ ואכן אסורי ספטמבר 1919 שוחררו בתוך ימים אחדים והאשמות נגדם נמחקו.

עדות דרמטית על המאבק הציוני-ייבסקי, על דרכי הפעולה ועל ערוצי ההשפעה של הציונים וכן על מגבלותיהם עולה מתולדותיה של הוועידה הציונית הארצית שהתכנסה במוסקבה באפריל 1920. מאסר משתתפיה של הוועידה הפך לאירוע קבוע בתולדות הציונות הרוסית וזרו את ירידתה של הציונות הכללית, הלא-שמאלית, מהבמה. אך תחילתה של הוועידה היתה בתקווה שהתעוררה הן בשל היחס הסלחני מצד הרשויות בקיץ ובסתיו 1919, והן בשל סיומה של מלחמת האזרחים. הוועידה הארצית הראשונה מאז 1917 נועדה לחדש את העבודה הציונית-כללית ולהתאימה לתנאי רוסיה הסובייטית. רבים מצירי הוועידה באו למוסקבה מצוידים ברשיונות מסע שצוינה בהם בגלוי מטרת נסיעתם. ערב התכנסותה נערך באולם המוזאון הפוליטכני של מוסקבה נשף עברי-ספרותי-מוסיקלי רב-משתתפים באישורו של קמניב (לפי פנייתו של דוד שור). הוועידה התנהלה בגלוי (אם כי חבר מרכז 'החלוץ' יחזקאל סטימצקי עבר בחשאי את גבול פולין כדי להביא ידיעות מהציונות העולמית לאחר שנות ניתוק ארוכות), וכשסגרו אנשי הצ'קה על האולם ביום הרביעי להתכנסות היו בו מעל מאה איש,⁵¹ ובראשם מנהיגים ציונים ידועים, כגון פרופ' צבי בלקובסקי, ד"ר יוליוס ברוצקוס והרב יעקב מזא"ה. מצב רוחם של הצירים המכובדים עולה מתיאורו המפורט של צנציפר, הרווי נוסטלגיה אל התקופה ההיא (רק עשור לפני כתיבתו) שבה עדיין העזו הנאסרים להפוך את הצעדתם אל הכלא להפגנה לאומית מלווה בשירת 'התקווה' לאורך רחובות מוסקבה.⁵² מלבד הנוסטלגיה מוצאות רבות מטענותיו תימוכין בתעודות השמורות בארכיוני

49. РГАСПИ, ф.445, оп.1, д.22, лл.33-40-06.

50. РГАСПИ, ф.17, оп.84, д.44, лл.7-10.

51. צנציפר (רפאלי), עשר שנות רדיפות, עמ' 59-60.

52. שם, עמ' 58-71.

הייבסקציה והוועד המרכז של המפלגה הקומוניסטית, ובהן הטענה כי בתפקיד החוקר והתובע בפרשה שימש איש הייבקים בשם ברנר.⁵³

במשך כחודשיים, היטלטל גורלם של האסורים בין האשמות כבדות לסלחנות מפתיעה. רוב האסורים שוחררו בלא משפט, אך שמונה מהתשעה-עשר שעמדו לדין בסוף חודש יוני נדונו כ'קונטר-רובולוציונים ואויבי המשטר הסובייטי', ואחדים מהם אף הורשעו בקריאה לכוחות הפלישה למגר את שלטון הפועלים והאיכרים, במגעים עם גנרלים 'לבנים' ובמעבר גבול אל מדינה אויבת. ואולם עונשיהם על פשעי בגידה חמורים אלה היו קלים ביותר – עבודת כפייה ללא מאסר – ובמהרה נמחקו אף אלה בתירוץ של 'התחזקות השלטון הסובייטי והסרת הסכנות המידיות לקיומו'. שמונת המורשעים שוחררו בצו נשיאות הצ'קה מ־29 ביוני שהחיל עליהם את ההניחה לכבוד אחד במאי.⁵⁴

את גורל האסורים קבעו למעשה המגעים והמהלכים שהתנהלו מחוץ לחדר החקירות, כשהציונים והייבסקציה (ולצדה הצ'קה) מטילים את משקלם זה כנגד זה. בתחילה הצליחו אויבי הציונים לגייס את צמרת השלטון לעניינם. כך מוצאים בסיכומו של דיון שקיים הפוליטביורו מ־6 במאי (הדיון היחיד שדן גוף זה בעניין הציונים שמצאנו לו סימוכין) את הדברים האלה: 'להכין לפרסום חומר מרשיע על חברי הוועידה. להטיל על סטלין [הקומיסר לעניינים לאומיים] ודימנשטיין [מראשי הייבסקציה] לנהל משא-ומתן על הצורך להביא להתאמה בין המדיניות בעניין השאלה היהודית למדיניות הלאומיים הכללית שלנו'.⁵⁵ אל חלקה השני של החלטה זו אשוב בסיכום הדיון במאסר הוועידה הציונית, ואילו חלקה הראשון היה לבטח הסימן לפרסומה של הודעת הצ'קה בגיליון של איזבסטיה מ־16 במאי שכותרתה 'מאסר הציונים', אשר פירטה את ההאשמות נגד הציונות בנוסח קרוב לטיעוני הייבסקציה שנמנו לעיל. מקום נרחב ניתן בהודעה לפרטים בדבר תמיכת הציונים בגנרלים ה'לבנים' ובהתקפה של צבא פולין על אוקראינה הסובייטית, אם כי המאסר עצמו תורץ בחשאי הוועידה.⁵⁶ ייתכן שהפומביות כוונה לאזן את הלחץ שהפעיל הוועד המרכז הזמני שהקימו שרידי הציונים הכלליים במוסקבה. לפי צנציפר נועד הוועד עם קמניב ועם קורסקי, שלעברו קרא ראש הוועד אליעזר צ'ריקובר: 'הנני מתחיל להאמין שלא קורסקי ולא קמניב ולא לנין, אלא החוקר ברנר הוא הכול יכול ברוסיה'.⁵⁷ כמו כן נפגש הוועד עם ולדימיר בונץ-ברויביץ' (המזכיר של יו"ר מועצת הקומיסרים, כלומר האדם שניהל עבור לנין את

53. РГАСПИ, ф.445, оп.1, д.22, лл.12, 12-06. בנוסח גזר דינם של שמונת מנהיגי הוועידה, כפי שאישרה נשיאות הצ'קה ביום 29 ביוני 1920, מצוין כי ההחלטה מבוססת על הצעתו של מ' ברנר והוא גם החתום על הפרוטוקול. על העתק גזר הדין נכתב, ייתכן בכתב ידו של אותו ברנר: 'ללשכה המרכזית בייבסקציה'.

54. РГАСПИ, ф.445, оп.1, д.22, лл.12, 12-06.

55. РГАСПИ, ф.17, оп.3, д.75, л.3. בישיבת הפוליטביורו השתתפו לנין, סטלין, קמניב, טומסקי, פראוברנוסקי, ולקראת סיומה הצטרף גם טרוצקי.

56. צנציפר (רפאלי), עשר שנות רדיפות, עמ' 264-266.

57. שם, עמ' 66. צ'ריקובר נאסר עם שאר צירי הוועידה, אך משום שהיה חולה לב שוחרר מיד.

ענייני המועצה) ועם יורי סטקלוב (עורך איזבסטיה). ואכן שבוע לאחר הודעת הצ'קה התפרסמה באיזבסטיה (22 במאי) הודעת הוועד הציוני המרכזי שענתה על כל אחת מן ההאשמות.⁵⁸ כלומר, הביטאון הרשמי של הממשלה הסובייטית העמיד לרשות הוועד הציוני אותה הבמה שניתנה לשירותי הביטחון.⁵⁹ לא פחות מפתיעה היתה נכונותו של בונין⁶⁰ 'ברויביץ' להקשיב לתלונות הציונים על הייבסקציה. לאחר שיחתו אתם הוא שלח ללנין (8 ביוני 1920) את נוסח הודעת הוועד הציוני שאלה מסרו לו והוסיף כי המסמך מזים הרבה מן ההאשמות שפורסמו נגד הציונות, וכי המבקרים התאוננו 'שהעניין מתנהל מתוך משוא פנים ובאמצעותו נפרעים חשבונות אישיים של ארגונים מפלגתיים שונים בקרב העם היהודי'.⁶⁰

צנציפר מציין עוד שני ערוצים להשפעת הציונים בעניין האסירים. בראשית יוני 1920 באו למוסקבה נציגי הג'וינט, הארי פישר ומכס פיין, לשיחות על הרחבת פעולות התמיכה ביהודים ניצולי הפרעות. סמוך לבואם של השניים שוחררו כארבעים מהאסירים.⁶¹ ביוני שב למוסקבה קרסטינסקי, ששימש קומיסר לענייני כספים ומזכיר הוועד המרכזי של המפלגה הקומוניסטית, תפקיד שנתן לו שליטה במזכירות המפלגה עד שזו הפכה לבסיס כוחו של סטלין. צנציפר טוען כי לאחר שובו 'מסר' קרסטינסקי לשמעון (סמיון) דימנשטיין, מראשי הייבסקציה, שהציונות אינה קונטר-רבולוציונית.⁶² בארכיון לשכת הוועד המרכזי של המפלגה הקומוניסטית אכן שמור 'תזכיר קצר בעניין הציונים' מטעם הוועד המרכזי של ההסתדרות הציונית ברוסיה, מיום 17 ביוני 1920, שעל גבו מצוין בכתב יד: 'לח' קרסטינסקי. דחוף. ציונים'. התזכיר הוא תעודה מיוחדת במינה ומצטיין בתעוזתו, בטיעונו, ובדרישות המוצגות לשלטון. התזכיר מעגן את הפעילות הציונית בזרם ההגירה האדיר שנוצר בעקבות התוצאות הקשות של המלחמות ושל הפוגרומים ביהודים. שתי מטרות מרכזיות של הציונות, בהווה ובעתיד, מתוארות בשפה ברורה ובוטה: האחת, ארגון זרם ההגירה והפנייתו (ליתר דיוק

58. РГАСПИ, ф.17, оп.86, д.223, л.1-68

59. שירותי הביטחון הגישו מחאה על הפרסום, וזו נדונה בישיבת האורגניזציה מיום 24 במאי 1920: РГАСПИ, ф.17, оп.112, д.31

60. РГАСПИ, ф. Р-130, оп.4, д.253, л.6-11-06. למכתבו היה מצורף גם נספח להודעת הוועד הציוני (שלא פורסם בעיתונות) ובו תרגום מאמרו של יצחק גרינבוים בהצפירה בוורשה, שהיה אמור להזים את ההאשמות שציוני פולין תומכים בדרישת פולין לסיפוח שטחים מרוסיה הסובייטית ומתנגדים למשטר הסובייטי. הנספח מופיע גם בתיק 'מאסר הציונים' בארכיון הוועד המרכזי של המפלגה הקומוניסטית: РГАСПИ, ф.17, оп.86, д.233, л.7-8

61. בהקשר זה מעניין מסמך שנמצא בארכיון הוועד המרכזי ובו פרטים על מינויו של הרברט סמואל לנציב העליון בארץ-ישראל ועל הוועידה הציונית בלונדון ביולי 1920. מקורו אינו ברור, ואם כי הפרטים נלקחו מעיתוני יידיש, הטון ענייני ואינו דומה לתזכירי הייבסקציה. המסמך מדגיש את הקשרים הקרובים של אישי מפתח בבריטניה ובארצות-הברית לציונות, את המחויבות הבריטית להקמת הבית הלאומי, את מידת ההשפעה הציונית בקרב יהדות העולם ואת האמצעים הכספיים העומדים לרשות התנועה הציונית:

РГАСПИ, ф.17, оп.86, д.233, л.12-13

62. צנציפר (רפאלי), עשר שנות רדיפות, עמ' 51, 66.

הפנייתם של 'האלמנטים העובדים והיצרניים בלבד' אל פלשתינה, שלעם היהודי יש קשר היסטורי אליה, ובה וכלו שישה עד שבעה מיליון יהודים למצוא מפלט; והאחרת – שינוי המבנה החברתי 'הלא נורמלי' של היהודים על-ידי הפיכתם 'לפועלים ואיכרים בעלי תרבות עבור פלשתינה'. להשגת מטרות אלה תתמקד הפעולה הציונית בעידוד החקלאות, המלאכה, הקואופרציה (כגרעין לארגון החברה בפלשתינה, שבמרכזה הלאמת הקרקע) והתרבות העברית, ובריחוש המהגרים וארגונם. המסמך מסתיים בשתי דרישות נחרצות לשלטון הסובייטי: הכרה בארגון ובמטרותיו אלה, ושחרור מידי של כל אסירי הוועידה.⁶³ הן בנימתו והן בתיאור מטרות הציונות דומה התזכיר למסמכים שהגישה הסתדרות 'החלוץ' כעבור שנתיים. כשבועיים לאחר הצהרת מטרות זו, שוחררו אסירי מוסקבה ואת הניצחון חגגו בנשף לזכרו של הרצל באולם הקונצרטים הגדול של הקונסרבטוריון.

פירוט האירועים לעיל מצביע על הצ'קה כעל מקור חשוב לתמיכה בעמדת הייבסקציה בעניין הציונות, וכעומדת במאבק עם המערכות הממשלתיות. ואכן במקביל לשחרורם של הצירים הציונים הפיץ מרכז הצ'קה חוזר סודי בחתימתו של ראש המחלקה הסודית, מ"י לציס, שנועד לענות על ספקות שהתגלו בסניפים המקומיים בעניין סכנת הציונות, בטענו כי חזון העלייה גורם נזק לעבודתם של הקומוניסטים היהודים ומעודד את בריחתה של 'אינטליגנציה עובדת' יהודית לפלשתינה. ועוד, המדינה היהודית שמתכננים הציונים תעמוד לשירות האימפריאליזם הבריטי נגד האיכרים הערבים. החוזר מדווח על צעדים שכבר ננקטו נגד ההסתדרות הציונית ובהם מאסר משתתפי הוועידה, מאסרים וחיפושים בין הפעילים שבעסקנים בערים שונות והדחתם של אלה ממשורות אחראיות במערכת הסובייטית. הוא קורא להושיט עזרה לייבסקציה ב'מלחמת הדעות' (שכן הציונות שוב אינה 'שאלה יהודית פנימית') ושאר אמצעים כגון השגחה, מניעת אספות ומאסר משתתפיהן ל-24 שעות, עיכוב מכתבים ומניעת נסיעות ברכבות על סמך אישורים מארגונים ציוניים. הכלל הוא 'לסדר את עניין ההרס כך שלא להכריז איסור רשמי על ההסתדרות הזאת, אבל למעשה לעכב ולדכא את כל פעולותיה'.⁶⁴ ואולם תמונה שונה בעליל מצטיירת מהצו 'למניעת תוכניות קונטרס-רבולוציוניות' שהופץ בידי הצ'קה ב-1 בדצמבר 1920 ומטרתו לבנות מסד יציב ושיטתי למערכת העיקוב והשליטה. בצו זה אין זכר לציונים והמסקנה המתבקשת היא, שבבוא השלטון להגדיר את הכוחות הפוליטיים שסכנתם חמורה הציונות לא נכללה ביניהם.⁶⁵

63. РГАСПИ, ф.17, оп.86, д.233, лл.7-7-об

64. *Вестник Еврейского Университета в Москве*, 1 (1995), стр. 140; צנציפר (רפאלי),

עשר שנות רדיפות, עמ' 267-269 (נוסח עברי).

65. הצו קורא לצ'קיסטים המקומיים להקדיש כוחות מנוסים להשגחה ולאיסוף נתונים על חברי המפלגות 'הזעיר-בורגניות והנרודניות' ומונה ביניהן את הסוציאלי-רבולוציונירים, את המנשבקים, את הנרודנו-סוציאליסטים, את האנרכיסטים וגם את הבונד ואת פועלי-ציון. המסמך הלקוח מארכיון שירותי הביטחון מצוטט בהרחבה בדרך *Меньшевики в большевистской России, 1918-1924, Меньшевики в 1919-1920 гг.*, Москва 2000, сс. 62-63

מסקנה זו עומדת במרכזו של מאמר זה, אך יש לציין שהיא סותרת את מרבית הכתיבה בעניין הציונות ברוסיה הסובייטית בעשורים האחרונים, ובמידה מסוימת גם את חיבורו מרובה הסימוכין של ההיסטוריון הרוסי גנאדי קוסטירצ'נקו.⁶⁶ קוסטירצ'נקו רואה דווקא בחוזר הצ'קה מיולי 1920 את ביטויו של קו ההנהגה, אם כי הוא מודה שקו זה לא הופעל למעשה משום 'האינרציה הביורוקרטית', השפעת הג'וינט והאווירה הנינוחה יחסית שנוצרה עם הניצחון במלחמת האזרחים, אווירה ש'דחפה את הבולשביקים במאבקם בציונים לכיוון של מתינות והדרגתיות יותר מאשר לנקיטת אמצעי חירום נוקשים'. לגורמים שמונה קוסטירצ'נקו היה כמובן חלק בעיצוב ההתייחסות אל הציונים הלכה למעשה, אך סיפורו של מאסר משתתפי הוועידה הציונית מדגיש את חילוקי הדעות שתוארו לעיל בקרב המנהיגות בכלל ואף בקרב שירותי הביטחון עצמם, שנוצלו והועצמו בידי הייבסקציה מחד גיסא והציונים מאידך גיסא. כמו כן, יש לזכור שמאסר משתתפי הוועידה התרחש מיד עם סיומה של מלחמת האזרחים ובעיצומה של המלחמה בין פולין לרוסיה הסובייטית.⁶⁷ הוא קדם גם לגיבושם של קווי המדיניות החדשים בכלכלה ובשאלת הלאומים, קווים שעיצבו את המציאות החברתית, הכלכלית והפוליטית בשנות העשרים. ועם זאת מעידה החלטת הפוליטבירור מיום 6 במאי 1920 (החלטה המצוטטת בידי קוסטירצ'נקו כעדות לשינוי מדיניות ומעבר 'לאמצעי הלחץ החמורים שנוהגים מוסדות הענישה הסובייטיים כלפי "ארגונים קונטר-רבולוציוניים"') שגם בשלב זה, ברגע השפל של מאסר משתתפי הוועידה וערב פרסומה של הודעת הצ'קה על סיבותיו, לא הצטרף הפוליטבירור – המוסד הסובייטי החשוב, שהחלטותיו היו סודיות – לקריאת הייבסקציה לחיסולם של הארגונים הציוניים. הססנות זו אומרת דרשני.

על חוסר עקיבות בחוגי ההנהגה העליונה העיד גם השלב השני במאבק להכרה חוקית, בשנים 1922-1923. את השלב הזה הוביל ארגון 'החלוץ' שחבריו ומנהיגותו השתייכו אל הדור הצעיר של ציונות רוסיה, ומטרותיו ודרכי פעולתו התגבשו בשנות מלחמת האזרחים והתייצבות השלטון הסובייטי. ניסיון מוקדם של 'החלוץ', בינואר 1920, זכה לתגובה לא מחייבת של הווצ'ק; 'לדחות את ההשתדלות, מכיוון שבמידה שפעילות "החלוץ" אינה סותרת את החלטות השלטון הסובייטי, אין היא נרדפת ואינה נדרשת ללגאליזציה מיוחדת'.⁶⁸ בשנות העשרים הראשונות, פרק זמן של הפניית מוקד העשייה הסובייטית אל הכלכלה, היה גם בהחלטה מתחמקת זו כדי לאפשר את הרחבת הפעילות המשקית שעמדה במרכז עניינו של 'החלוץ'. משקי ההכשרה של 'החלוץ' נהנו מעזרתו של הג'וינט ומצאו אוזן קשבת

Г.В. Костырченко, *Тайная политика Сталина: Власть и антисемитизм*, .66
Москва 2001, стр. 70-71

67. הנושא הפולני עמד ברומן של סדר היום של האורגבירור במאי 1920. ראו למשל: ПГАСПИ, ф.17, оп.12, д.22

68. עותק של פניית 'החלוץ' מיום 17 בינואר 1920 ועותק רשמי של החלטת וצ'ק מיום 18 במרס אותה השנה מצויים בארכיון הייבסקציה: ПГАСПИ, ф.445, оп.1, д.22, л.53, 55

במחלוקת לענייני חקלאות, קרקע ועבודה של הרשויות המקומיות. אך בראשית שנת 1922 הועמדו אפשרויות אלה בספק, המתקפה הכללית על המפלגות האופוזיציוניות, על הכנסייה הפרבוסלבית ועל אנשי אקדמיה וחוגים אינטלקטואליים לא פסחה גם על הציונים. בראשית ינואר נאסרו משתתפי ועידת 'החלוץ' השלישית בהרקוב, ובאפריל 1922 – משתתפי ועידת היסוד של המפלגה הציונית-עמלנית (צעירי-ציון) בקייב. מאסרים אלה העלו ביתר שאת את הצורך בהכרה חוקית, ועם זאת אפשרו ללשכת הוועד המרכז של 'החלוץ' במוסקבה, ששלט בה האגף הסוציאליסטי של הארגון, להחיל את סמכותה על רובו הגדול של הארגון ולהובילו למהלך של לגאליזציה סובייטית, מהלך שהיה שנוי במחלוקת בין הזרמים השונים בקרב 'החלוץ' ובציונות הסובייטית בכלל.

כבר בינואר 1922, מיד לאחר מאסר משתתפי הוועידה השלישית בהרקוב, החלה לשכת הוועד המרכז של 'החלוץ' במערכה נמרצת לשכנוע ראשי השלטון בנאמנותו של הארגון לשלטון ולמדיניותו ובערכן של פעילויותיו לשיפור מצבם הכלכלי של יהודי רוסיה הסובייטית. במידה רבה היה זה שוב מאבק לנטרול השפעת הייבסקציה ובו ניצלו אנשי 'החלוץ' כל אפיק אפשרי לקשר ישיר עם המוסדות המתאימים.⁶⁹ רבות מפניותיהם בכתב שמורות בין אוספי 'החלוץ' שנותרו במוסקבה, אחרות לוקטו ותויקו בידי הייבסקציה, ויש שעקבותיהן נשתמרו רק בהתייחסויות של הייבסקציה לעניין. מסמכים אלה מעידים שאם בשנת 1922 היתה ידם של מתנגדי הלגאליזציה על העליונה, והם אף הצליחו באוגוסט 1922 להביא להחלטה של האורגניזציה על 'חיסול' 'החלוץ', הרי מסתיו 1922 הסתמנה פתיחות רבה יותר של המוסדות העליונים לפניות הציונים וזו הובילה בקיץ 1923 למתן המעמד הנכסף של ארגון מוכר ורשום.

מרכז 'החלוץ' פתח את המערכה בסדרה של שלושה תזכירים שבהם נימק לפני הקומיסריון לעניינים לאומיים בראשות סטלין את הצורך בלגאליזציה.⁷⁰ הנהגת הקומיסריון שיתפה את הייבסקציה בדיון, ובסיכומו הוטלה עליה האחריות לעקוב ולוודא כי החלטת וצ'יק ממרס 1920 מתקיימת, כלומר אושרה שוב הנוסחה שלפיה הציונות כשלעצמה אינה אויבת השלטון הסובייטי, ועם זאת ניתנה הכרה למונופול הייבסקי במגזר היהודי.⁷¹ תחת כיסוי מפוקפק זה פנה מרכז 'החלוץ' לקבלת רישיון לכינוסה של ועידה כלל-ארצית במוסקבה ביולי 1922. הרישיון ניתן, אך לאחר מכן הוא נשלל, כנראה בהתערבות הייבסקציה.⁷² הייבסקציה מאוזכרת

69. פינס, החלוץ בכור המהפכה, עמ' 136, מוזכר 35 שמות מצמרת השלטון הסובייטי שעמם נפגשו, לדבריו, אנשי 'החלוץ' מאות פעמים.

70. ГАРФ, ф.7747, оп.1, д.8, лл.41-42.

71. פינס, החלוץ בכור המהפכה, עמ' 135-139.

72. ГАРФ, ф.7747, оп.1, д.8, лл.43-44, 67-70-об. בהתכתבות בעניין זה האשימה הייבסקציה את וצ'יק, ובעקפין גם את קמניב, על שקיימו מגעים תכופים עם 'החלוץ' בעניין הוועידה אבל לא מצאו לנכון לשאול בעצתם של הייבסקציה עצמה, של הנרקומנץ ואגפו היהודי, ואף לא בעצת הג'יפ-או. ראו פניית הייבסקציה אל קויבישב, בחתימתו של אברום מרוזין; ПАСПИ, ф.445, оп.1, д.119, лл.179-181.

גם בחזרה ששלח האגף הסודי של הג'פ"א בסוף מאי 1922 ובו אזהרה נגד הכרה חוקית בכל ארגון ציוני. למרות הקריאה לפעול בצמידות לייבסקציה, החזר מתאר את התפשטותם של הציונים מאז ראשית הנא"פ, בייחוד בין הנוער העובד, כפועל יוצא של חולשת הייבסקציה ברחוב היהודי. הציונים, לעומת זאת, ובייחוד אנשי 'החלוץ', מתוארים כמגויסים ומוכנים לצו מפלגתם.⁷³

בקיץ 1922, אם כסימן להצלחת התערבותה של הייבסקציה ואם כחלק מהמתקפה הכוללת על שרידי המפלגות האופוזיציוניות וחוגי האינטלקטואלים הביקורתיים, החלו חיפושים ומאסרים בין אנשי 'החלוץ': ב-29 ביולי במשרדי הארגון במוסקבה, ובסוף אוגוסט וספטמבר בין פעילי 'החלוץ' ושאר ציונים במקומות רבים אחרים.⁷⁴ בנסיבות אלה גם קיבלה הלשכה הארגונית של המפלגה (אורגבירו) בראשות מולוטוב החלטה על 'היסול החלוץ' (29 או 30 באוגוסט), וייתכן שהחלטה היתה על דעת הניקוד והג'פ"א.⁷⁵ בעקבות ההחלטה שלחה הייבסקציה מסרים לכל סניפיה ובהם הודיעה על החיסול שעל הפרק, הזהירה כי בשל היות 'החלוץ' ארגון עולמי יש לצפות לזעקה של יהודי העולם והזכירה כי משקי 'החלוץ' הם נכס פוליטי וכלכלי שעל פעילי הייבסקציה להקדיש את מיטב כוחותיהם לשימורו ולפיתוחו.⁷⁶ יומיים לאחר החלטת החיסול דחה הניקוד את בקשת 'החלוץ' לרישום של תקנון ההסתדרות. תגובת 'החלוץ' לגל המאסרים ולדחיית בקשת הלגאליזציה היתה מהירה והחלטית: חברים מסניפים רחוקים נקראו לעבודה במוסקבה, הוצאו הוראות להתארגנות במקומות, ובכלל, נעשה שימוש מרבי ביתרון שהיה לארגון המונהג בידי אנשים צעירים בלי עול משפחה, שזמנם וחיהם עמדו לרשות התנועה. בד בבד, הוגבר המאמץ להכרה חוקית, מאמץ שזכה עתה לתגובה חיובית יותר. בסוף הקיץ הוגשו תזכירים לסטלין⁷⁷ ולנשיאות וצ"ק.⁷⁸ כעבור חודשיים התקיימה פגישה עם ניקודו, סמידוביץ' וסאפונוב, ובה התלוננו אנשי 'החלוץ' על שאין תשובה מוצי"ק. מראשי פרקים שהכינו לפגישה מתגלה שבין 2 באוקטובר ל-8

73. החזר, מיום 30 במאי 1922, התום בידי מנוינסקי וראש המדור הסודי, ט"פ מסנובוב: ЦА ФСБ, ф.1, оп.6, д.310, лл.36-39

74. פינס, החלוץ בכור המהפכה, עמ' 150. כעבור שנה פנה הוועד המרכזי של 'החלוץ' הלגאלי אל המחלקה העשירית ('הסודית') של הג'פ"א בבקשה לקבל בחזרה את המסמכים: ГАРФ, ф.7747, д.16, л.6

75. כך לפחות טען א' מרוזין (אחד משלושת מזכירי הייבסקציה) בשני תזכירים ששלח בתחילת 1923 אל קויבישב ואל הפוליטבירו בניסיון למנוע ביטולה של החלטה זו: ПГАСПИ, ф.445, оп.1, д.119, лл.120-121, 154-156

דעת ג'פ"א ונרקומנץ והועברה לנשיאות וצ"ק ליישום: ПГАСПИ, ф.445, оп.1, д.167, л.196

76. 4 בספטמבר נשלח מברק בקוד; המברק מצוטט בתזכיר של מרוזין לפוליטבירו. סמוך לכך נשלח חזר סודי מפורט יותר: ПГАСПИ, ф.445, оп.1, д.119, л.150

77. ПГАСПИ, ф.445, оп.1, д.119, л.135; ГАРФ, ф.7747, д.8, лл.75-75-06

באוגוסט.

78. ГАРФ, ф.7747, оп.1, д.8, лл.77-79

79. לפי פינס, החלוץ בכור המהפכה, עמ' 151, נשלח התזכיר ב-12 בספטמבר.

בנובמבר נפגשו אנשי 'החלוץ' ארבע פעמים עם אנשי הקומיסריון לעניינים לאומיים, בעיקר עם ברוידה, סגנו של סטלין.⁷⁹ עם ברוידה היתה גם התכתבות – אנשי מרכז 'החלוץ' ענו על שאלותיו, סיפקו מידע, אך גם התאוננו על התקפות נגדם בבטאוני הייבסקציה.⁸⁰ בראשית שנת 1923 התבהר עוד יותר השינוי בעמדת ההנהגה הסובייטית: בפברואר כתב סמידוביץ' למרז'ין בייבסקציה וביקש לקבל לשיחה את דן פינס, האדם המוביל במרכז 'החלוץ', ולהקשיב להבהרותיו בעניין ההאשמות שהוטחו ב'חלוץ';⁸¹ וב-19 במרס 1923 החליט האורגניזציה לבטל את החלטת ה'חיסול' מאוגוסט של השנה הקודמת ו'להרשות את קיום הסתדרות החלוץ לפי התקנות הכלליות של השלטון הסובייטי, ובתוך כך לתת זכות לג'פ-או להילחם באלמנטים קונטר-רובולוציוניים המצויים ב'החלוץ'.⁸² אנשי 'החלוץ' המשיכו במסע השכנוע בקרב המנהיגות הסובייטית. הם נפגשו בתכיפות רבה עם קמניב, אך גם עם קלינין, ינוקידזה ואלכסנדר קיסלוב (בין שאר תפקידיו, יו"ר 'הסובנרקום הקטן').⁸³ במאי 1923 החלה התכתבות בין 'החלוץ' לנ'ק'ויד בדבר התנאים הנדרשים לרישום, אך האישור הסופי בא רק לאחר פגישתו של דן פינס עם סטלין באמצע אוגוסט. ב-22 באוגוסט 1923 אושר ונרשם תקנון הסתדרות 'החלוץ', שהפכה כך לחוקית בכל שטחי הפדרציה הרוסית (אם כי לא באוקראינה, ביילורוסיה ורפובליקות אחרות).⁸⁴ ב-20 בספטמבר פורסם האישור במאסף החוקים והפקודות של ממשלת הפועלים והאיכרים.

במסמכים שבידינו אין עדות חותכת לגורמים שהטו את הכף לצד 'החלוץ', אולם שני היבטים מצטיירים בבהירות ממהלך הדברים. היבט אחד הוא תזמונה של התמורה בעמדת השלטונות לקראת סוף שנת 1922 ותחילת 1923, כלומר סמוך לסיימה של ההתקפה רבתי על אופוזיציות בפועל ובכוח, וחשוב אף יותר – סמוך להתגברות מחלתו של לנין והתגבשותו של הטריומווירט קמניב-סטלין-זינובייב. ההיבט השני הוא האישים שעמם נשאו ונתנו הציונים. במסמכים עולים שוב ושוב שמותיהם של אנשי מפתח במערכת הממשלתית – אלה שחברו לשלישייה המנצחת סביב קמניב ובהם רבים שעל סדר יומם בעת ההיא עמדה הקמתם של מוסדות השלטון הריכוזיים של ברית-המועצות וזכויותיהן של הרפובליקות

79. ГАРФ, ф.7747, оп.1, д.8, лл.82-82-06.

80. 83-85, лл.81-81-06, ф.7747, оп.1, д.8, ГАРФ. ראוי לציין כי ברוידה היה מחברו של תזכיר מכריע בעניין התיישבות הקלאית-יהודית קומפקטית. אם כי אנשי 'החלוץ' ראו בו איש של הייבסקציה, עובדה זו מצביעה על מחויבותו למדיניות של אוטונומיה תרבותית-טריטוריאלית, וייתכן שאת 'החלוץ' ראו לזמן-מה כמשרת מטרזה זו. מכל מקום, אין לשער שהוא נקט עמדות מנוגדות לאלה שעליהן עמד סטלין.

81. ГАРФ, ф.7747, оп.1, д.8, лл.85-86.

82. ההחלטה מצוטטת בתזכיר הייבסקציה: ПГАСПИ, ф.445, оп.1, д.119, лл.120-121.

83. מוסד זה היה מעין קבינט מצומצם, שבו הוכנו השאלות שעלו על סדר יומה של מועצת הקומיסרים ('הסובנרקום הגדול').

84. פינס, החלוץ כבוד המהפכה, עמ' 189-192; ПГАСПИ, ф.7747, оп.1, д.8, лл.98-99; ф.445, оп.1, д.119, лл.135.

הלאומיות.⁸⁵ ההקשר של מדיניות הלאומים מקבל סימוכין נוספים מהאופן שבו נדונה בקשת 'החלוץ' להכרה חוקית ברפובליקה האוקראינית וברפובליקה הביילורוסית. מרכז 'החלוץ' במוסקבה החל לעסוק בעניין זה מיד לאחר הלגאליזציה בגבולות הרפובליקה הסובייטית הרוסית.⁸⁶ המוסדות המרכזיים של המפלגה הקומוניסטית האוקראינית התנגדו נחרצות.⁸⁷ הייבסקציה הסבירה מדוע סכנת 'החלוץ' רבה במיוחד באזורים אלה והוסיפה כי מאז החלטת האורגניזציה במרס 1923 הפכה פעילות 'החלוץ' לאנטי-מהפכנית ו'מנשביקית' באופיה.⁸⁸ ואולם הסיבה המכרעת לכשלוך הבקשה נרמזה כבר בתשובת ינוקידזה לפנייה הראשונה של 'החלוץ' מ'4 בספטמבר 1923. לשם הכרה בארגון 'החלוץ' באזורים אלה, כתב ינוקידזה, 'הכרחי לקבל את הסכמתם של הצי"קים או הקומיסריונים לענייני פנים של רפובליקות הברית'.⁸⁹ כלומר, ניתנה עדיפות לעיקרון שלפיו תחומי סמכות ואחריות מסוימים יוחדו לרפובליקות, ובכך גם סומן עניין 'החלוץ' בנושא משני בסדר היום הסובייטי, שכן עקרון האוטונומיה לא עמד לרפובליקות בנושאים בעלי חשיבות עליונה למנהיגות במוסקבה.⁹⁰ כדין 'החלוץ' דין הציונות בכלל. הצלחתה ביצירת מרחב פעולה בחציין הראשון של שנות העשרים נבעה לא רק מיכולתה לנצל את המצב הפוליטי בהיבטיו האישיים והמדיניים, אלא גם מהצגת דימוי של הציונות שאפשר למנהיגות הסובייטית לקבלה כישות שאינה בגדר סכנה קיומית, ועם זאת כנושאת פתרונות של ממש למשבר הכלכלה והחיים היהודיים. קווי המתאר של דימוי זה הועלו בסיפור התירתם של הוועד הכללי של ציוני רוסיה ושל 'החלוץ' להכרת השלטונות הסובייטיים. ואולם התכתבותו של מרכז 'החלוץ' עם מוסדות המפלגה והשלטון הסובייטי ראויה לניתוח מפורט יותר.⁹¹

85. בייחוד ראוי לציון השינוי בעמדת הקומיסריון לעניינים לאומיים, אשר כאמור יזם את החלטת האורגניזציה על פירוק 'החלוץ' באוגוסט 1922, ואילו בסתיו 1923 טען לפני הוועד המרכזי כי דרישת הוועד המרכזי של המפלגה הקומוניסטית באוקראינה שלא להכיר ב'חלוץ' באזור סמכותה היא מופרכת, שכן אין בפעילות 'החלוץ' סכנה כה רבה של 'העצמת הזרמים הלאומיים בקרב הבורגנות היהודית הזעירה': РГАСПИ, ф.445, оп.1, д.167, лл.192

86. שמה המלא: רפובליקה כלל-רוסית סובייטית פדרטיבית סוציאליסטית (רספס"ר).

87. ראו החלטת האורגניזציה האוקראינית ופניית הוועד המרכזי האוקראיני לוועד הכל-סובייטי (29 בנובמבר 1923): РГАСПИ, ф.445, оп.1, д.167, лл.194-195, 205

88. РГАСПИ, ф.445, оп.1, д.167, л.189 (החלטה מיום 6 בפברואר 1924).

89. 4-5, лл.16, 86, оп.86, ф.7747, ГАРФ. צי"קים - הכוונה לוועד הפועל המרכזי של הסובייטים שהתקיים בכל אחת מהרפובליקות של ברית-המועצות; בתקופה המדוברת עדיין שמרו ועדים אלה, בעיקר ברפובליקות האירופיות הגדולות, על מידה ניכרת של אוטונומיה בעניינים כגון אלה, אם כי בנושאים שברוב סדר היום הסובייטי הוכפפו לרוב לוועד הפועל המרכזי של כלל ברית-המועצות (כלומר, וצי"ק, והחל ב'1923 צי"ק סס"ר. ראו הערה 28 לעיל).

90. מסיבות שתפורטנה במאמר הבא בנושא זה ראו השלטונות באוקראינה וביילורוסיה ב'החלוץ', ובציונות בכלל, סכנה רבה יותר.

91. סקירה זו עושה שימוש בכל ההתכתבות הנוכרת לעיל, אך הביטוי המלא ביותר לטיעוני 'החלוץ' נמצא בתזכיר לסטלין מאוגוסט 1923.

האמירה הציונית

במרכזו של הטיעון שהציג 'החלוץ' עמד תפקידו בפרודוקטיביזציה של היהודים ובתיקון מצבם החברתי. הוזכר מצבם הקשה - תוצאה של המבנה החברתי המסורתי, של שנות הלחימה הארוכות, הפוגרומים, וגם תוצאה של מדיניות הנא"פ - וצוינה תופעת הספסרות הרווחת ביניהם, וגם הנהירה הספונטנית אל כל פתח אפשרי להגירה. הודגשה עבודתם המשקית של סניפי 'החלוץ', שמטרתה להתגבר על תופעות אלה, והועלה על נס הבסיס הקולקטיבי של קבוצות ההכשרה העירוניות ושל המשקים החקלאיים. שוב ושוב נזכרה הערכתם של המוסדות הסובייטיים המקומיים את תרומת המשקים. על סמך זה, ולמען ניהול נכון של העבודה המשקית והארגון הכלכלי, דרשו נציגי 'החלוץ' הכרה רשמית, מעמד חוקי ואפשרות לפעול בגלוי. אך בצד הטיעון הטקטי הוצג גם טיעון ציוני-סוציאליסטי בוטה. כבר בפנייה הראשונה בינואר 1922 נאמר בפירוש שמעמד חוקי והקמת משקים ומקומות הכשרה, מעונות ומועדונים, הכרחיים למען 'משיכת המוני היהודים לפרודוקטיביזציה והכנת החברים היוצאים לפלשתינה להשתתפות בצורות חדשות של חיים ועבודה קולקטיביים במרכז המתהווה עבור העמלים היהודים'.⁹² בספטמבר 1922, בתזכיר נרחב יותר לנשיאות הוועד הפועל המרכזי של הסובייטים, הופנתה תשומת הלב למעמדם היוצא-דופן של היהודים בין הלאומים הטריטוריאליים שבמדינה הסובייטית, המקשה לשפר את מצבם הכלכלי הקשה ותורם להגירה של יסודות שגם במקומות יישובם החדשים יהיו לא פרודוקטיביים: 'פלשתינה היא היחידה המתאימה לחינוך עמלני-מהפכני של ההמונים; עושרה הכלכלי, האפשרויות לחיים תעשייתיים וחקלאיים, ושורה של גורמים היסטוריים, תרבותיים ופסיכולוגיים פותחים שדה נרחב להתפתחות רוח היוזמה והיצירתיות של גלי המהגרים'. במסמך זה סטה הטיעון במכוון מהמסלול הבטוח של תרומה לפרודוקטיביזציה של יהודי רוסיה או של תרומה לפתרון 'הבעיה היהודית' העומדת לפני השלטונות, ונקט קו שרבה בו ההבטחה, ואתה גם הסיכון:

החלוץ הולך אל הרחוב היהודי עם סמאות של בניית חיי הפרט מן היסוד - ואתם גם חיי האומה - על יסודות עמלניים קולקטיביים; עם סמאות בדבר הכנתם המקיפה של מי שממילא התנתקו כבר מרוסיה לתפקיד של פועלים-יוצרים בפלשתינה. החלוץ מפעיל את עקרון המעבר לעבודה יצרנית [הלבוריוזציה] בחיים האישיים, קורא למהפך פסיכולוגי בתודעת ההמונים וליצירת יחס מודע לעבודה. [...]

אפילו שונאינו מכירים בערך הכלכלי של עבודתנו, אך רואים את הקשר שלנו לפלשתינה כבלתי-נסלח ובלתי-נסבל. ואף-על-פי-כן אנו מכריזים: אין מהפכן שאינו בעל דעה קדומה אשר יוכל להתייחס אל עבודת חברי החלוץ בפלשתינה בשלילה. על פני פלשתינה פזורה שורה של קומונות וקולקטיבים יהודיים המחיים את הארץ ומפיצים במזרח את

מרחב הפעולה של הציונים ברוסיה הסובייטית בשנות העשרים

הרעיון של חי עבודה, שהוא זר מכול וכול לנטייה לבעלות פרטית. החינוך של ילדי כפר גלעדי וקומונות אחרות הוא ביטוי ברור לאופי העמלני-קולקטיבי. מאות ואף אלפים של חנוונים ומתווכים נולדו מחדש בשורות החלוץ כעובדי אדמה ופועלי בניין. [...] אלה מחברינו הנשלחים לפלשתינה, אל המזרח המתעורר לחיים חדשים, נושאים אתם אל קרקע פורייה את העקרונות החברתיים הקולקטיביים המיושמים על-ידי החלוץ ברוסיה הסובייטית. ומכיוון שזו מעודדת גילויים שונים של קדמה פוליטית במזרח, הרי לא יכול להיות מצדה מקום לרדיפת הסתדרות המקיימת עבודה כלכלית מהפכנית-קונסטרוקטיבית מובהקת.⁹³

משפט הסיום מזכיר לנו כי האמירה החלוצית פעלה בשירותה של מטרה מעשית וכוונה אל ראשיה של מערכת שהקפידה להגביל ולצמצם את השיח הפוליטי המותר. עם זאת, אין לפטור את כלל ההתבטאויות דלעיל כניסיון לרצות, שכן הדמיון הרב בין התבטאויות אלה ומטבעות הלשון וההשיבה של הציונות, ובייחוד של הציונות הסוציאליסטית המגשימה כפי שזו הופיעה כבר ברוסיה הצארית, מעיד כי הטיעון הציוני שעוצב בידי 'החלוץ' בתנאי רוסיה הסובייטית של שנות העשרים לא היה נטע זר וחסר שורשים. עוד אציין כי לאמירה הציונית שנסקרה כאן חברה גם העשייה הציונית של השנים ההן, ועשייה זו העצימה את הדימוי של תנועה לאומית שעיקר מעייניה בפרודוקטיביזציה של הדור הצעיר באוכלוסייה היהודית, ואף בארגונו למטרות סוציאליסטיות.

* * *

הלגאליזציה של 'החלוץ' באוגוסט 1923 ציינה, בדיעבד, את פסגת הצלחתה של הציונות הסובייטית במאבקה להכרה חוקית, ועם זאת את תחילתו של השלב האחרון במאבק הציוני-ייבסקי. בשנתיים הבאות יצאה הייבסקציה בססמה 'עם הפנים אל העיירה היהודית' ורתמה עצמה לפרויקט הפרודוקטיביזציה של היהודים. על מנת למשוך את האוכלוסייה היהודית למפעלים קיימו הייבסקציה ואוזט (החברה ליישוב יהודים עמלים) מאות אספות באזורי היישוב היהודי. הציונים ניצלו עד תום את ההזדמנויות שיצרו פרויקט הפרודוקטיביזציה היהודית, הלגאליזציה החלקית, תנאי הנא"פ והמדיניות הלאומית. במקומות רבים הצליחו הציונים להפוך את אספות הייבסקציה לזירת מאבק על הציבוריות היהודית ולבמה להפצת הבשורה הציונית, שבמרכזה העמידו את שאלת הפרודוקטיביזציה היהודית הן בברית-המועצות והן בארץ-ישראל. ואכן, לא מקרה הוא כי דווקא בשנים אלה הרחיבו הארגונים הציוניים את שורותיהם במהירות מדהימה, עד כי במחצית 1925 הגיע מספר חבריהם לעשרות אלפים. עם זאת, שנים אלה מציינות את ראשית סופה של הציונות, פרק אשר חורג מהיקפו של מאמר זה. ייאמר רק כי המאבק הציבורי סביב פרויקט הפרודוקטיביזציה היה כרוך בהתנגשויות תכופות, בכל עיר ועיירה, בין הציונים לקומוניסטים היהודים, ואלה הוליכו במקרים רבים

93. ГАРФ, ф.7747, д.8, лл.77-06-78.

להתערבות השלטונות, וכתוצאה מכך לדינמיקה חדשה בהתנהלותם של הציונים ביחס למשטר הסובייטי. בהדרגה עברו הציונים, בעיקר תנועות הנוער, ממהלך של הסתגלות יצירתית לתנאים הסובייטיים, כפי שהיה במחצית הראשונה של שנות העשרים, לעמדת התרסה נגד הדיקטטורה הקומוניסטית – בחציו השני של העשור. עמדה זו והתמורות הרוחניות הגורל בהנהגה הסובייטית ומדיניותה תרמו להצרתו המהירה של מרחב הפעולה הציוני. בחציו השני של שנות העשרים ירדו הארגונים הציוניים למחתרת ואחדים נעלמו כליל; רבים מפעיליהם בילו שנים ארוכות במאסר ובגלות. גורלם היה סמל לדיכוייה ולהשתקתה של הציונות בברית המועצות. מטרתו של מאמר זה היתה לפתוח צוהר אל תקופה קצרה אך בעלת משמעות שבה התקיים מרחב לפעולה ציונית בתנאי הדיקטטורה הסובייטית ובה צמחה תנועה ציונית רבת חברים ופעלים.